

Mazáčková, Jana

Nástin procesu zanikání sídel ve středověku na panství Brtnice v územním rozsahu k roku 1538

Archaeologia historica. 2017, vol. 42, iss. 2, pp. 745-771

ISSN 0231-5823 (print); ISSN 2336-4386 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/AH2017-2-17>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/137054>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

NÁSTIN PROCESU ZANIKÁNÍ SÍDEL VE STŘEDOVĚKU NA PANSTVÍ BRTNICE V ÚZEMNÍM ROZSAHU K ROKU 1538

JANA MAZÁČKOVÁ

Abstrakt: Příspěvek využívá k nástinu procesu zanikání sídel na panství Brtnice především jejich výčet a přerozdělení zemědělské půdy z jejich zázemí v urbáři brtnického panství vzniklého kolem roku 1538. Urbář uvádí sedmnáct zaniklých vesnic, dvě a pusté lány. Zmínky o majetkových převodech a hledání možného období zániku v písemných pramenech je u některých lokalit podloženo i prospekci antropogenních reliktiů přímo v krajině. Zaniklé osídlení vesnického charakteru se zemědělským zázemím představuje v písemných pramenech zajímavý prvek majetkových transakcí, ze kterých lze odvodit nakládání se středověkou krajinou a jejím vymezením.

Klíčová slova: písemné prameny – urbář – knihy půhonné – zemské desky – zaniklé osídlení – zaniklé vesnice – zemědělské zázemí – panství – těžba drahých kovů – hrad – vývoj osídlení.

An Outline of the Process of Abandonment of Settlement Sites in the Brtnice Demesne as of the Year 1538

Abstract: This contribution employs a list of settlement sites in the Brtnice demesne, along with the division of farmland in their hinterland recorded in an urbarium of the Brtnice demesne that came into existence around 1538, to outline the process of their abandonment. The urbarium lists seventeen abandoned villages, a homestead and disused land. Mentions of property transfers and a search for the possible period of decline in written sources are supplemented, with some locations, with prospection for anthropogenous relics in the landscape. Defunct settlement sites of a village character with a farming hinterland present in written sources interesting elements of property transactions, from which the use of the medieval landscape and its delimitations can be derived.

Key words: written sources – urbarium – prosecution registers – land registers – defunct settlement – abandoned villages – farming hinterland – demesne – mining precious metals – castle – settlement development.

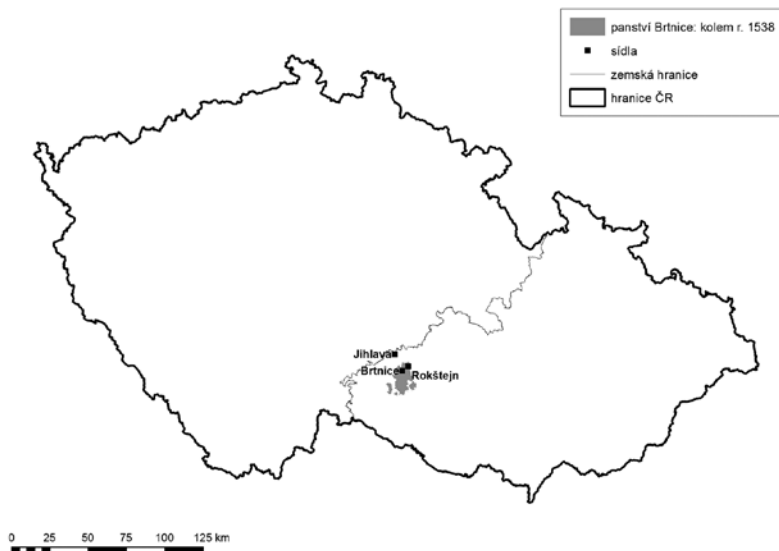
Úvod

Při zkoumání zázemí hradu Rokštejna, k. ú. Panská Lhota, a jeho ekonomického potenciálu se vychází z dlouhodobé prospekce širokého území především zalesněné krajiny v povodí řek Jihlávky, Brtnice a Jihlavy. Kombinují se data lidarů, historického mapování a samotného průchodu krajinou. Navazuje se na terénní prospekce regionu prováděné již v druhé polovině 20. století s publikačními výstupy Z. Měřinského a V. Navrátila (Měřinský 1976, 405–417; Navrátil 1986; 1986a; Mazáčková–Doležalová 2012). Detekce a zaměřování vesnických sídel s jejich plužinou vede k rekonstrukci sídelní sítě a hustoty osídlení se zemědělským využíváním krajiny především pro 13. až 15. století a poukazuje na intenzivní změny v krajině a jejím vegetačním pokryvu. Vedle zemědělství se v krajině výrazně projevuje těžba stříbra a stopy po rýžování i dolování zlata, které představují ekonomické zaměření především ve 13. a 14. století (Vokáč–Houzar–Škrdla 2007, 26–55; Hrubý a kol. 2014, 38–45; Losertová a kol. 2011, 1–10; Měřinský–Zumpfe 2001, 25). S příchodem Valdštejnů a jejich získáním a sloučením rokštejnského a brtnického panství dosáhlo i osídlení v tomto regionu maxima. Archeologické, ale i písemné prameny naznačují jako kolizní pro existenci a zánik vesnic s možným vlivem válečných událostí konec 14. a druhou polovinu až konec 15. století. Skupování zaniklých sídel Valdštejny uzavírá krizové zánikové období po ukončení česko-uherských válek a budování kompaktního panství jako silného ekonomického základu, které dokumentují první soupisy zaniklých sídel z tohoto regionu v urbářích brtnického panství.

Zkoumané území

Zkoumané území zahrnuje především bývalé panství Brtnice (obr. 1) v hranicích zmiňovaných prvním urbářem panství zřízeného k roku 1538 (MZA, fond G 10, inv. č. 638) a okolí

jeho hranic do vzdálenosti 5 km. Prozatím výrazným předělem v terénní prospekci je tok řeky Jihlavy a jejího levobřeží. Zkoumaný úsek zahrnuje převážně povodí řek Brtnice, Jihlavy a Jihlávky. Panství v hranicích do roku 1538 se rozkládalo na Českomoravské vrchovině v rámci jejího podcelku Křižanovské vrchoviny. Nadmořská výška se pohybuje mezi 405–635 m n. m. (Demek–Mackovčín 2006, 32–33, 188, 368, 415, 515). Hlavními toky regionu jsou řeka Jihlava a její přítoky Jihlávka a Brtnice.

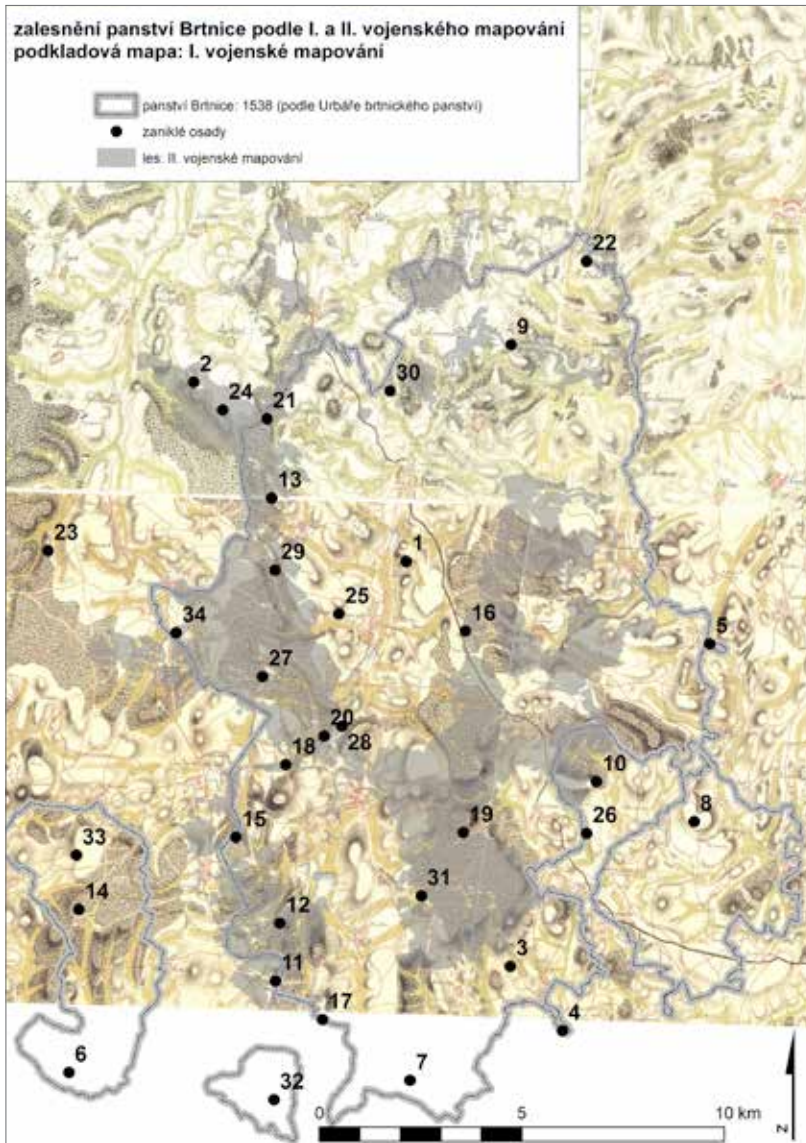

Obr. 1. Panství Brtnice v hranicích kolem roku 1538.
Abb. 1. Herrschaft Pírnitz in den Grenzen von um 1538.

Prospekce zaniklých sídel

Povrchová prospekce a zaměření antropogenních reliktů, které lze ztotožnit se zaniklým osídlením nebo přímo se specifickým zaniklým osídlením, jako jsou zaniklé středověké vesnice s doložitelným původním názvem, náleží k základním a stěžejním pramenům poznání středověkého osídlení v oblasti. Vytváří se jedinečný komplex faktů na jednom místě, ovlivňovaném po zániku osídlení různými přírodními a antropogenními procesy, například zpětným zalesněním při změně vlastníka panství, které mohlo zakonzervovat nebo i výrazně snížit výpovědní hodnotu souborů. Ve zkoumaném území jsou doložitelné výrazné antropogenní reliktů, které představují zbytky původních vesnických sídel se zemědělskou ekonomikou. Jedná se o lokality situované v současné době například v prostoru lesa Sokolíčko, lesa Lhotka, lesa Aleje a lesa Zákopy. Zalesnění je doloženo na historických mapách, a to na Müllerově mapě Moravy, mapách I. a II. vojenského mapování i na indikačních skicích. Zalesněnou oblast dokumentují také archivní mapy lesních revírů jednotlivých panství Jihlava nebo Brtnice a vývoj přibližují i pomístní názvy (MZA, fond F 16, mapa 1033). Les Sokolíčko, les Lhotka a les V Zákopech jihozápadně od Opatova reprezentují hospodářské lesy bez záměrného přeparcelování, k jakému došlo u lesa Aleje, který dostal významné změny mezi lety 1815–1817 v rámci výstavby loveckého zámečku knížetem Eduardem Collalto (Samek 1994, 262). Na rod Collaltů přešlo brtnické panství v roce 1623, při konfiskacích provedených po Bílé hoře. Patrně po třicetileté válce došlo k zalesnění uváděných revírů Sokolíčko, Lhotka, Aleje a V Zákopech (obr. 2).

Aplikované prospekční metody vedou k rozpoznání a k definování tvarů a funkcí antropogenních reliktů. Zaměření jednotlivých sídel převádí informace o reliktech do GIS prostředí

Obr. 2. Doložené zaniklé osídlení vesnického typu a zalesnění panství Brtnice na I. a II. vojenském mapování (I. vojenské mapování nelze správně rektifikovat se stávajícími mapovými podklady). 1 – Brtnice-Bukovec (Kněžice-Čihadla), 2 – Pod Suchou – mlýn, 3 – Bezděkov, 4 – Březová, 5 – Čertovec, 6 – Čížov, 7 – Dašovice, 8 – Dobrkovice, 9 – Doubkov, 10 – Hofeřice, 11 – Jenišov I, 12 – Jenišov II, 13 – Lhota/Lhotka, 14 – Lipolec, 15 – Loučky, 16 – Malé Petrůvky, 17 – Malý Štítek, 18 – Martinice, 19 – Mosty, 20 – Opatov-Červené Žlíbky, 21 – Ostejkovice, 22 – Ozřetín, 23 – Pfaffendorf, 24 – Regenholz, 25 – Šamonín, 26 – Skalky, 27 – Služanov, 28 – Stančice, 29 – Strážov, 30 – Střenčí, 31 – Velké Petrůvky, 32 – Velký Štítek, 33 – Veselí/Veselá, 34 – Zhořec.

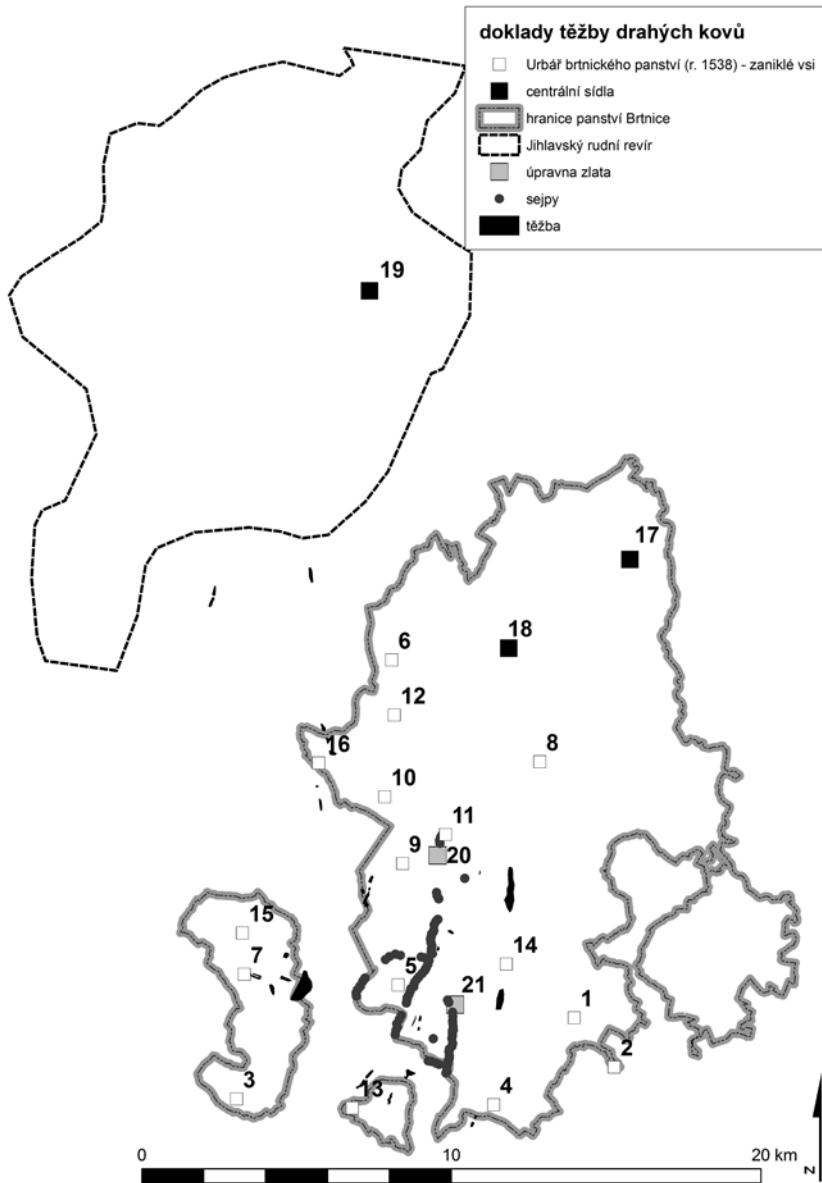
Abb. 2. Belegte Siedlungswüstungen dörflichen Typs und Aufforstung der Herrschaft Pirnitz auf der I. und II. militärischen Kartierung. Die I. militärische Kartierung lässt sich mit den derzeitigen Kartenunterlagen nicht richtig rektifizieren. 1 – Brtnice-Bukovec (Kněžice-Čihadla), 2 – Pod Suchou – Mühle, 3 – Bezděkov, 4 – Březová, 5 – Čertovec, 6 – Čížov, 7 – Dašovice, 8 – Dobrkovice, 9 – Doubkov, 10 – Hofeřice, 11 – Jenišov I, 12 – Jenišov II, 13 – Lhota/Lhotka, 14 – Lipolec, 15 – Loučky, 16 – Malé Petrůvky, 17 – Malý Štítek, 18 – Martinice, 19 – Mosty, 20 – Opatov-Červené Žlíbky, 21 – Ostejkovice, 22 – Ozřetín, 23 – Pfaffendorf, 24 – Regenholz, 25 – Šamonín, 26 – Skalky, 27 – Služanov, 28 – Stančice, 29 – Strážov, 30 – Střenčí, 31 – Velké Petrůvky, 32 – Velký Štítek, 33 – Veselí/Veselá, 34 – Zhořec.

a umožňuje kvalitnější vyhodnocování i interpretaci. Sestavení půdorysu sídla a rekonstrukce parcelace a její zástavby ovlivňuje setřelost reliktů. S intravilánem se zkoumá i extravilán sídla, a to veškerá možná půda náležící k jedné vesnici jako její zázemí. V těchto případech se na základě terénních reliktů a využití vektorizovaných historických map (indikační skica, I. a II. vojenské mapování) hledají a indikují původní polní systémy, zatravněné plochy nebo zalesněná území a současně hranice vesnického zázemí. V rámci zkoumaného území lze objevit i jiné druhy zaniklých antropogenních reliktů, například úvozy a jejich systémy, zaniklá vodní díla, těžební a zpracovatelské areály jako lomy a těžební jámy na písek nebo hlínu a mnohé jiné. Při terénní prospekci probíhá povrchový sběr artefaktů z narušených situací a metodicky ustálená systematická prospekce detektorem kovů s geodetickým zaměřením a formalizovaným popisem pro vyhodnocení souboru artefaktů ve vztahu k antropogenním reliktům v GIS prostředí. Při prospekci se odebírají půdní vzorky pomocí pedologické sondy. Lze tak zjistit základní zvrstvení na zkoumaném prostoru, získávají se vzorky pro geochemické a archeobotanické analýzy důležité pro rekonstrukci přírodního prostředí.

Jednou ze zásadních otázek je příčina zániku zkoumaných sídel doložitelná v archeologických nebo historických pramenech. Pro poznání náhlého nebo postupného zanikání sídel v průběhu 15. století, u některých z nich převrstveného druhotným zemědělským využíváním v průběhu 16. století, je důležitý předchozí vývoj a zjištěné ekonomiky. Ve zkoumaném prostoru se totiž objevují sídla s vazbou na důlní činnost, zemědělství a jejich kombinace.

Mezi lety 1399–1538 lze doložit na panství brtnických Valdštejnů (panství Rokštejn–Brtnice) znalost osídlení dvojího typu, a to sídla kontinuálně existující a sídla pustá s evidencí v písemných pramenech a s přerozdělováním jejich plůžiny. Třetí samostatnou skupinu vytváří zaniklé vesnice, které nejsou evidovány v pramenech 15. nebo 16. století jako zaniklé a jejichž půda se nepřerozděluje. Jedná se o sídla zaniklá bez kontinuálního povědomí nebo spíše nutnosti dokládat jejich existenci, protože jejich ekonomické zázemí nebylo vyměřeno a právně pevně vymezeno. S jejich geografickým vymezením nebylo potřeba při majetkových transakcích dále počítat. Vznik těchto sídel je spojen, v souladu s první písemnou zmínkou o nich, většinou již s první polovinou 13. století. Ve 13. století významně narůstají písemné doklady o osídlení regionu. Podle jejich rekonstrukce se objevují lokality na řekách Brtnici, Jihlavce a Jihlavě. Do listinného fundamentu k dějinám osídlení náleží tzv. přibyslavická listina hlásící se k roku 1224, listiny z let 1226 a 1227 potvrzující majetek želivského kláštera, biskupské konfirmace z roku 1233 o Jihlavě a Brtnici, markraběcí dary tišnovskému klášteru z roku 1234, dále Václavovy listiny z let 1238 a 1240 o přesunech majetků a listiny olomouckého biskupa Bruna z roku 1257 o desátkových vesnicích jihlavského kostela. Někde při zemské hranici v okolí Třeště byl lovětinický újezd, který do roku 1227 držel správce bitovské provincie Petr. Nejstarší osídlení je kladeno písemnými prameny do prostoru Kněžic a Přibyslavic, se kterými souvisí již výše zmiňovaná tzv. přibyslavická listina. Nelokalizovatelné osady z listinného materiálu 13. století uvádí například listina z roku 1233 pro jihlavský kostel. Sídla se zde uvádí patrně v geografické následnosti, přesto část z nich nelze spojit se stávajícím nebo i v současné době s identifikovaným zaniklým osídlením (CDB II, 274–276 č. 281; CDB II, 275 č. 281; CDB III/1, 4–5 č. 6; CDB III, 43–44 č. 43; CDB III, 49–50 č. 49; CDM II, 256 č. 234; CDB III, 97–100 č. 88; CDB III, 223–225 č. 180; CDB III, 353–356 č. 260; CDB V/1, 209–210 č. 130; CDM III, 241–242 č. 253; Hosák 1952, 142–147; CDB II, 207–208 č. 222; Měřínský 1990, 129–141).

Valdštejnové se snaží o územní zisky se zaniklým i zanikajícím osídlením již od počátku svého příchodu do regionu – jako příklad poslouží zaniklá ves Lhotka. Vesnice zanikla již na konci 14. století. Jako Elhotu nebo Legotu písemných pramenů 13. století ji uvádějí J. Z. Charouz a Z. Měřínský a před nimi již o století dříve A. J. Pátek. Její spojení s prameny 13. století však neodpovídá geografickému výčtu uváděných sídel, protože vystupuje až za Smrčnou severně od Jihlavy (Charouz–Měřínský 2009, 41; Pátek 1901, 6). I když Jestřebí původně náleželo k markraběcímu dědictví, zapsal jej i s pustou Lhotkou Beneš z Libuně Hynkovi z Valdštejna (ZDB VIII, 229 č. 232). Při majetkovém narovnání dvou generací Valdštejnů v roce 1444 držel Zdeněk z Valdštejna hrad v Brtnici s městečkem, Jestřebí, pustou Lhotku, Uhřínovice, Lhotu,

Obr. 3. Zaniklé osady uvedené v urbáři brtnického panství k roku 1538, centrální místa regionu a doklady těžby drahých kovů nebo rýžování (jihlavský rudní revír podle Hrubý a kol. 2006, 176, obr. 6; doklady sejpy podle provedené terénní prospekce a Vokáč–Houzar–Škrdla 2007, 3, obr. 1). 1 – Bezděkov, 2 – Březová, 3 – Čížov, 4 – Dašovice, 5 – Jenišov II, 6 – Lhota/Lhotka, 7 – Lipolec, 8 – Malé Petrůvky, 9 – Martinice, 10 – Stančice, 11 – Strážov, 12 – Střenič, 13 – Svojkovice, 14 – Velké Petrůvky, 15 – Veselí/Veselá, 16 – Zhořec, 17 – Rokštejn, 18 – Brtnice, 19 – Jihlava, 20 – Zlatomlýn, 21 – Opatov.

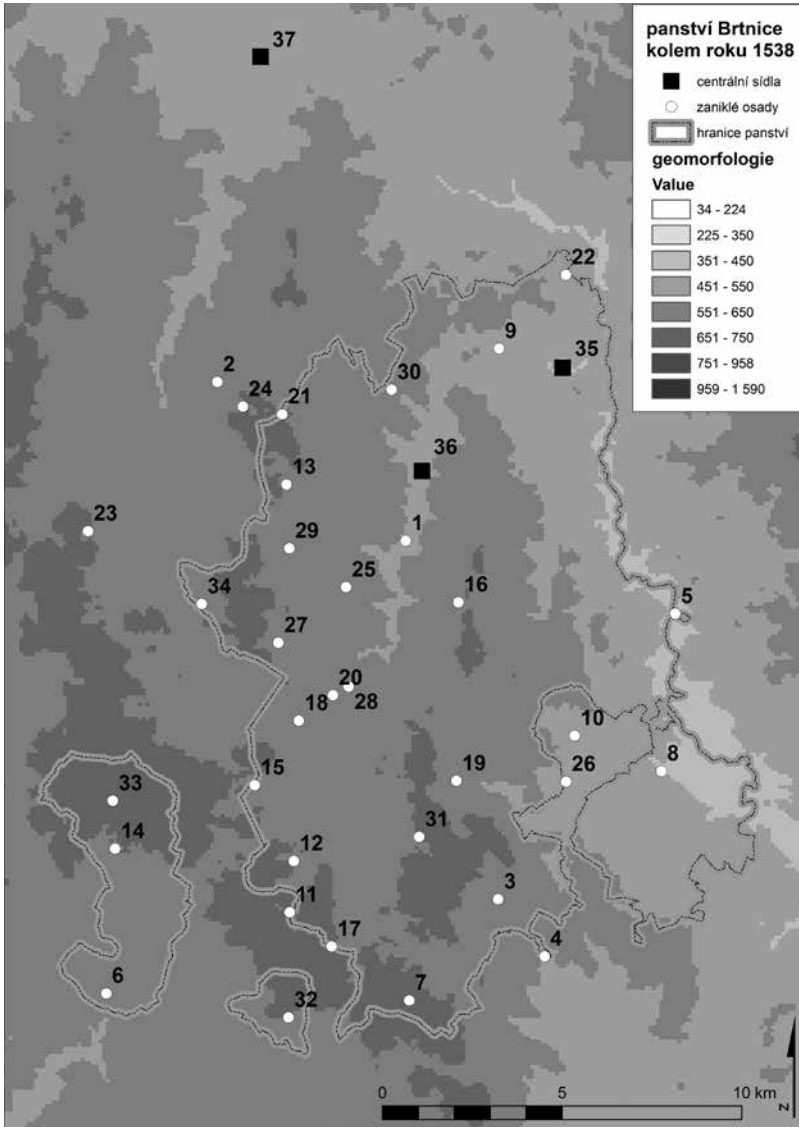
Abb. 3. Im Urbarium der Grundherrschaft Pirnitz zum Jahr 1538 aufgeführte Siedlungswüstungen, Zentralorte der Region und Belege für Edelmetall- oder Goldgewinnung (Iglauer Erzrevier nach Hrubý et al. 2006, 176, Abb. 6; Belege für Abraumhalden gemäß der durchgeführten Geländeinspektion und Vokáč–Houzar–Škrdla 2007, 3, Abb. 1). 1 – Bezděkov, 2 – Březová, 3 – Čížov, 4 – Dašovice, 5 – Jenišov II, 6 – Lhota/Lhotka, 7 – Lipolec, 8 – Malé Petrůvky, 9 – Martinice, 10 – Stančice, 11 – Strážov, 12 – Střenič, 13 – Svojkovice, 14 – Velké Petrůvky, 15 – Veselí/Veselá, 16 – Zhořec, 17 – Rokštejn, 18 – Brtnice, 19 – Jihlava, 20 – Zlatomlýn, 21 – Opatov.

Malé, Střížov, Přímělkov, Smrčné, kostelní podací v Čáslavicích „*a k tomu zbožie hrad Vrchní i Dolní Rukštejn*“ (AČ IX, 273–275 č. 32; AČ XIV, 11–12 č. 1497; Měřínský–Plaček 1989, 15–16; Měřínský 2007, 54–56). V majetku brtnických Valdštejnů byla zaniklá ves Lhotka uváděna jako pustá v roce 1399, opětovně v roce 1444 a později i v urbářích brtnického panství ze 16. století. Jedná se o vyměřenou vesnici, která se jako komplex původní zástavby a zemědělského zázemí objevuje v podobě konstantní pozemkové jednotky. Zemské desky reflektují majetkové převody pustých sídel a mladší prameny prokazují jejich zemědělské využívání bez vazby na znovuosídlení pustiny. Přesně definované zázemí pustých vsí nacházelo výrazné uplatnění v systému zemědělského hospodaření a ekonomických plánů nových majitelů (ZDB VIII, 229 č. 232; AČ IX, 273–275 č. 3; MZA, fond G 10, inv. č. 638).

Valdštejnské panství Brtnice mělo mezi lety 1399–1538 jedno město (Brtnice), jedno městečko (Heraldice), jeden až dva hrady (Rokštejn, Brtnice) a třicet existujících vesnic, k roku 1669 uvádí lánový rejstřík k sídelnímu městu se zámekem v Brtnici tři městečka (Heraldice, Opatov, Stará Říše) a celkem 28 vesnic (MZA, fond G 10, inv. č. 638; MZA, fond D 1, poř. č. 256, sign. 268). První ucelený soupis zaniklých vsí s přerozdělením pluziny představuje urbář brtnického panství vzniklý před rokem 1538 (MZA, fond G 10, inv. č. 638, fol. 85–113). Udává především soupis existujících městeček a vsí brtnického panství: Brtnice, Trhová, Kněžice, Opatov, Stará Říše, Malé Brtničky, Jestřebí, Uhřínovice, Komárovice, Střížov, Malý, Lhota, Smrčný, Bran-souce, Chlum, Čichov, Radonín, Rychlov, Víska, Brodce, Hrutov, Předín, Heraldice, Zašovice, Petrovice, Krahuľov, Čechočovice, Krahuľov, Hvězdoňovice, Chlístov, Štěměchy, Čáslavice a Přímělkov (MZA, fond G 10, inv. č. 638, fol. 1–84). Vedle nich urbář eviduje 17 zaniklých vsí nebo pustých lánů, a to Dašovice, Březová, Bezděčkov, Petrůvky, Svojkovice, Čížov, Veselý, Lipolec, Jenišov, Petrůvky Malé, Martinice, Strážov, Stančice, Střenčie, Lhotka, Popustých láních, Zhořec a Žilkovský dvůr (obr. 3). Archeologicky je doložitelných 27 zaniklých středověkých vesnic na území panství Brtnice v hranicích z roku 1538 (obr. 4).

Významné majetkové převody v druhé polovině 15. století připojily k brtnickým majetkům poměrně rozsáhlá území vytvářející územně kompaktní celek. Valdštejnské ambice vybudovat dominium bez vklíněných drobných panství se projevíly hned na počátku jejich příchodu do regionu. Nedořešená otázka svobodného nakládání s hradem Rokštejnem je vyvážena přebudováním brtnického hradu.

Důkazem o držbě Rokštejna je i listina z roku 1444 o dělení rodového majetku. Vystupují zde zapsané majetky v zemských deskách jako Střížov, Přímělkov, Smrčné nebo kostelní podací v Čáslavicích, Jestřebí a pustá Lhotka, v roce 1437 zapsané Lhoty (Panské Lhoty) a Malý vedle v zemských deskách neuváděných Rokštejna a Brtnice. Ta zde vystupuje na prvním místě, ale dochovanou korespondenci z let 1447–1449 Zdeněk z Valdštejna vždy koncipoval na Rokštejně a zde přistupuje i k Vildštajnské mírové dohodě roku 1450 (AČ IX, 273 č. 32; AČ II, 282–283 č. 45; AČ III, 544 č. 546; AČ III, 545 č. 558; AČ II, 284–286 č. 46). Hrad Rokštejn je zde uváděn jako zbožie Horní a Dolní Rukštajn a listinný popis tak respektuje stavební uspořádání hradní lokality. V roce 1466 si Valdštejnové stěžují na zisky Mikuláše z Rochova, ale sami praktikují tvrdě uzavzování se v cizí majetky, které geograficky sousedí s jejich panstvím, a jsou za ně poháněni k zemskému soudu (ZDB XIV, 413, 414 č. 30, 34). Od roku 1480 pravděpodobně i v souvislosti s převodem panství a hradu Sádek Lichtemburkům a následně pánům z Hradce skupovali Valdštejnové statky v širším okolí Brtnice (ZDB XV, 22 č. 198; AČ X, 353 č. 130). Jejich ekonomická situace se po období nepokojů v souvislosti s česko-uherskými válkami a v mezidobí před mírovým vyrovnáním výrazně nezhoršila a Valdštejnové si udrželi potenciál ke skupování majetků sousedících s brtnickým panstvím. Mezi nové zisky náleželo kněžické zboží, včetně Kněžic, došlo ke koupi Rychlova, Větrova, Petrůvek, Mostů, Martinic a dvou „*pluhů rolé*“ ve Strážově (ZDB XV, 7 č. 25). Dále se brtnické panství rozrostlo o Komárovice, Starou Říši, Opatov s příslušenstvím a pusté Lipuovce (Lipolec) a pusté Veselé (ZDB XV, 13 č. 100; ZDB XV, 19 č. 164; ZDB XV, 23 č. 205). Hynek z Valdštejna své manželce Dorotě z Lípy zapisuje vedle věna 100 zlatých uherských i majetky na Opatově a Staré Říši (ZDB XV, 23 č. 208). V roce 1481 je poháněn Hynek želivským klášterem, že se uvázal v Brodce, Hrutov a Věsku. O majetky se

Obr. 4. Geomorfologie zkoumaného regionu s vazbou na zaniklé osídlení na panství Brtnice nebo v jeho blízkém okolí na území s provedenou terénní prospekci a vyhledáním antropogenních relikvů. 1 – Brtnice-Bukovec (Kněžice-Čihadla), 2 – Pod Suchou – mlýn, 3 – Bezděkov, 4 – Březová, 5 – Čertovec, 6 – Čížov, 7 – Dašovice, 8 – Dobrkovice, 9 – Doubkov, 10 – Hofsčice, 11 – Jenišov I, 12 – Jenišov II, 13 – Lhota/Lhotka, 14 – Lipolec, 15 – Loučky, 16 – Malé Petrůvky, 17 – Malý Štítek, 18 – Martinice, 19 – Mosty, 20 – Opatov-Červené Žlábky, 21 – Oostekjovice, 22 – Ozřetín, 23 – Pfaffendorf, 24 – Regenholz, 25 – Šamonín, 26 – Skalky, 27 – Služanov, 28 – Stančice, 29 – Strážov, 30 – Střenci, 31 – Velké Petrůvky, 32 – Velký Štítek, 33 – Veselí/Veselá, 34 – Zhořec, 35 – Rokštejn, 36 – Brtnice, 37 – Jihlava.

Abb. 4. Geomorphologie der untersuchten Region mit Bezug zu den Siedlungswüstungen in der Herrschaft Pirnitz oder in deren näheren Umgebung in dem Gebiet mit durchgeführter Geländeinspektion und vorgefundenen anthropogenen Relikten. 1 – Brtnice-Bukovec (Kněžice-Čihadla), 2 – Pod Suchou – Mühle, 3 – Bezděkov, 4 – Březová, 5 – Čertovec, 6 – Čížov, 7 – Dašovice, 8 – Dobrkovice, 9 – Doubkov, 10 – Hofsčice, 11 – Jenišov I, 12 – Jenišov II, 13 – Lhota/Lhotka, 14 – Lipolec, 15 – Loučky, 16 – Malé Petrůvky, 17 – Malý Štítek, 18 – Martinice, 19 – Mosty, 20 – Opatov-Červené Žlábky, 21 – Oostekjovice, 22 – Ozřetín, 23 – Pfaffendorf, 24 – Regenholz, 25 – Šamonín, 26 – Skalky, 27 – Služanov, 28 – Stančice, 29 – Strážov, 30 – Střenci, 31 – Velké Petrůvky, 32 – Velký Štítek, 33 – Veselí/Veselá, 34 – Zhořec, 35 – Rokštejn, 36 – Brtnice, 37 – Jihlava.

hlásil i Jan Jeníček, protože Hynek držel statky třebečského kláštera zabrané jako válečné zboží. Ještě téhož roku byl poháněn Machnou i Dorotou z Budče o 200 zlatých z odkoupení poloviny Staré Říše, dále Lipolce a Veselíčka. O Opatov vedla spor Dorota z Příseky. Kněz Zebald pohání Hynka za držení lidí v Radonině, vsi Čertovce, ulice v Přibyslavicích a mlýna tamtéž (LCS V, 279, 285–286, 288–289, 291, 303, 306, 314, 319, 340, 347, 387, 441 č. 69, 105, 108–109, 121–122, 136, 207, 228, 273, 298, 424, 465, 678, 221; Zaoralová 1988, 105).

Mezi lety 1493 a 1495 Valdštejnové získali části vsi Střeneč, od roku 1499 ves Krahulov, tvrz Čechočovice a Petrovice. V roce 1505 k panství připadly ves a tvrz ve Štěměchách s dvorem a mlýnem, Předín s kostelním podacím, v městečku Heralticích šest lánů a dva podsedky, v Zašovicích tři a čtvrt lánu, v Bransouzích pět lánů s podsedkem a mlýništěm a řekou, ve vsi Hvězdoňovice dvůr s lánem a s mlýnem, ve vsi Chlístov tři lány, pusté Petrůvky, Březová, Bezděkov, Dašovice, Svojkovice, Jenišov a Čížov (ZDB XVI, 61 č. 216; ZDB XVI, 72 č. 262; ZDB XVII, 99 č. 110; ZDB XVII, 119 č. 215; Zaoralová 1988, 106). Odkup panství Oldřicha Mládence připojilo k brtnickému panství především bývalé hornické osady zanikající v průběhu druhé poloviny 15. století, z nichž většina přežila česko-uherské války a je zmiňována například roku

Lokalita	I. písemná zmínka		I. zmínka o zaniklé		Panství primární	Poslední existence
	1	2	3	4		
Dašovice	1371	ZDB V, 92 č. 458	1466/1492	ZDB XVI, 48 č. 135	z Heraltic	1490, ZDB XVI, 38 č. 55
Březová			1466/1492	ZDB XVI, 48 č. 135	Markvart z Hrádku/z Heraltic	
Bezděkov	1466/1490	ZDB XVI, 48 č. 1355	1466/1492	ZDB XVI, 48 č. 135	z Heraltic	
Petrůvky	1353	ZDB II, 17 č. 73	1466/1492	ZDB XVI, 48 č. 135	z Heraltic	
Svojkovice	1257/1353	CDM III, 245 č. 257; ZDB II, 17 č. 73	1466	LCS IV/1, 228 č. 1007	Markvart z Hrádku	
Čížov	1358	ZDB I, 37 č. 408	1505	ZDB II, 119 č. 215	Markvart z Hrádku	
Veselý	1257	CDM III, 245 č. 257	1481	ZDB XV, 23 č. 205	Markvart z Hrádku	
Lipulec	1257	CDM III, 245 č. 257	1481	ZDB XV, 23 č. 205	Markvart z Hrádku	
Jenišov	1358	ZDB III, 32 č. 257	1466/1490	ZDB XVI, 48 č. 135	Želetava	
Petrůvky Malé	1364	ZDB IV, 52 č. 151	1538	urbář	Dětřich z Kněžic	1480, ZDB XV, 7 č. 25
Martinice	1371	ZDB V, 87 č. 329	1538	urbář	Dětřich z Kněžic	1480, ZDB XV, 7 č. 25
Strážov	1364	ZDB IV, 52 č. 151	1538	urbář	Dětřich z Kněžic	1480, ZDB XV, 7 č. 25
Stančice	1436	LCS III/1, 162 č. 773	1502	LCS VII, 242, 1155–1158; LCS VII, 246, 1167; LCS VII, 249, 1183	Dalešice	1447, ZDB XII, 376 č. 687
Střeneč	1337	CDM VII/1, 105 č. 134	1466/1538	LCS IV/1, 218 č. 940b	zeměpanské	1495, ZDB XVI, 72 č. 262
Lhotka	1399	ZDB VIII, 229 č. 232	1399	ZDB VIII, 229 č. 232	zeměpanské	
Popustých láních	1538	urbář	1538	urbář		
Zhořec	1355	ZDB I, 24 č. 69	1530	urbář	z Dlouhé Brtnice	1447, ZDB I, 370 č. 616
Žilkovský dvůr						

Tab. 1. Soupis zaniklých sídel využívaných jako zemědělské zázemí na panství Brtnice v roce 1538. Podle urbáře brtnického panství, MZA, fond G 10, inv. č. 638.

Tab. 1. Verzeichnis der Siedlungswüstungen, die im Jahr 1538 als landwirtschaftliches Hinterland genutzt wurden. Nach dem Urbarium der Herrschaft Pirnitz, Mährisches Landesarchiv, Bestand G 10, Inv.-Nr. 638.

1480 (tab. 1). Čechočovice byly následně spojeny pro geografickou blízkost s valdštejnským panstvím Sádek. Až v roce 1547 se dostávají k brtnickému panství vsi Brodce, Viska a Hrutov, které už uvádí první urbář panství datovaný k roku 1538 (ZDB XXVI, 340 č. 220; MZA, G 10, inv. č. 638, fol. 59–62).

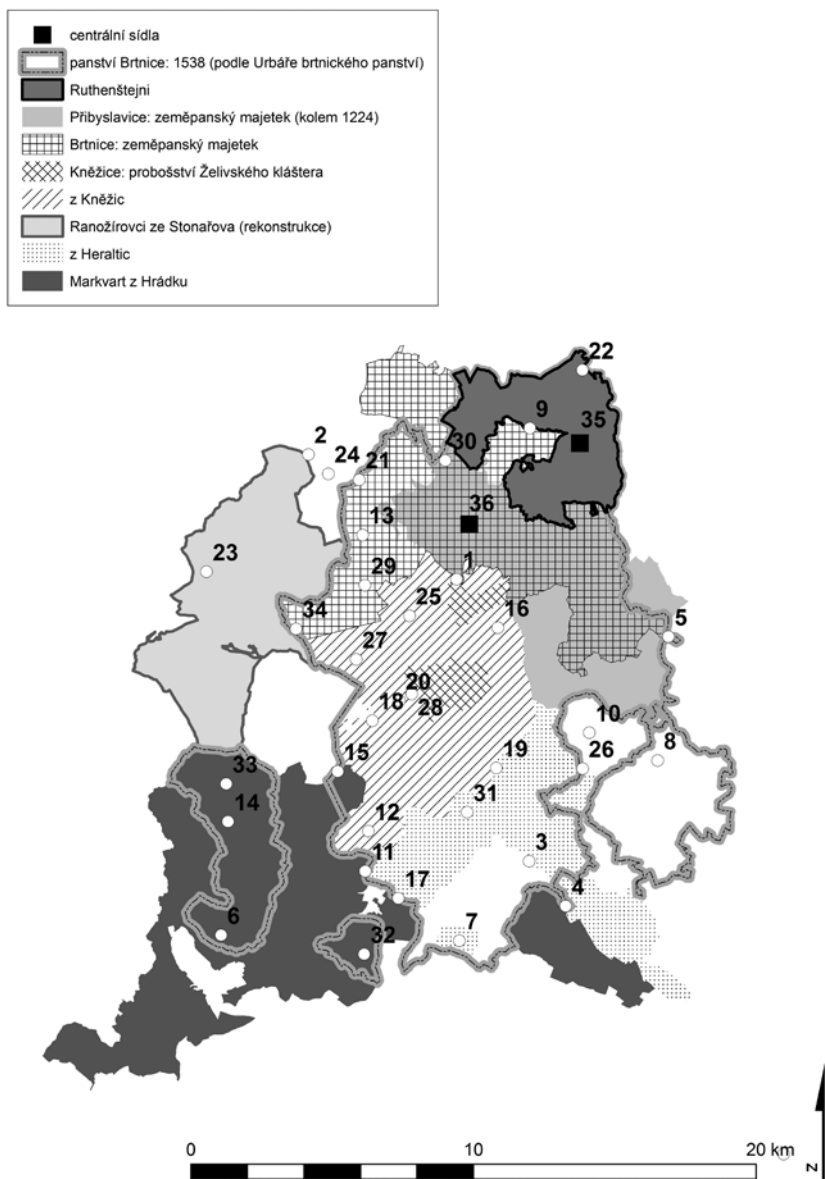
Vývoj středověkého osídlení regionu brtnického panství

Vývoj osídlení Jihlavska nebo jeho jihovýchodní části Brtnicka naposledy shrnul samostatně nebo ve spolupráci s J. Z. Charouzem Z. Měřinský. Další pohled na počátky osídlení Českomoravské vrchoviny přinesla práce P. Hejhala. Nepublikované výsledky o dějinách osídlení jsou dostupné v práci J. Mazáčkové (Měřinský 1988, 13–49; 1988a, 51–99; 1990, 129–141; 1997, 151–239; Měřinský–Charouz 2009, 33–45; Hejhal 2012; Mazáčková 2012, 121–191; Vohryzek 2015, 37–44). Vývoj valdštejnského panství územně navazuje na vznik šlechtického rokštejnského panství na dolním toku Brtnice a původního zeměpanského majetku na středním toku Brtnice se stejnojmenným centrem.

První písemné zmínky o regionu spadají již do 12. století, kdy byl na jeho počátku založen klášter v Třebíči, jemu byly poskytnuty osady jihovýchodně od Brtnice jako dar Oldřicha Brněnského (Fišer 2002, 86–94; Bláhová–Frolík–Profantová 1999; Bláhová 2002; Válka 1991, 38, 41). Jedná se o Chlum, Číchov a zaniklé Dobrkovice u Petrovic. Chlum je později zmiňován v tzv. přibyslavické listině k roku 1224. Na konci 12. století jsou uváděny v jižní části regionu majetky louckého kláštera, kterému náleželo podle zakládací listiny území kolem Rokytnice nad Rokytnou včetně tamního kostela. Jmenovány jsou Pokojovice, Lesonice, Litohoř, Domamil, Příluk a Popovice, z nichž Příluk nelze prozatím přesně lokalizovat. Nachází se patrně někde mezi Domamilem a Lesonicemi (CDB I, 229–301 č. 326; Válka 1991, 38, 41; Hosák 2004, 93). Třetí významnou církevní institucí vstupující razantně do prostoru na řece Jihlavě, a to převážně v regionu jejího horního toku, byl želivský klášter. Premonstráti ze Želiva byli provázáni s patronátními právy na kostel v Kněžicích, stejně jako na zdejší probošství. Další církevní majetky představovala osada německých rytířů při brodu přes řeku Jihlavu, o které se dovidáme ve zmínce z 30. let 13. století (CDB III, 43–44 č. 43; CDB III, 48 č. 48; CDB III, 49–50 č. 49).

Zeměpanské majetky vychází z rekonstrukce posloupnosti tzv. přibyslavických listin. K roku 1224 jsou uváděny majetky přibyslavického kostela a nedlouho poté se jmenuje samotný královnin přibyslavický újezd (CDB III/1, 4–5 č. 6). Mezi jmenovanými osadami v majetku kostela se objevují Brtnice s křmou, Bransouze, Číchov, Radonín, Elhota (Čertovec), Zašovice, Petrovice, Nová Ves a samozřejmě samotné Přibyslavice. Zeměpanské majetky se nacházely kolem center v Přibyslavicích a Brtnici, severně posléze v Jihlavě. Brtnice se ještě několikrát objevuje v listinách 13. století a zdejší region se jako dar dostává nejdříve tišnovskému klášteru. Jeho následné odebrání a výměna za jiné majetky souvisí patrně s nálezem stříbrných rud a zeměpanským zájmem v regionu. Dochází k etablování panství Brtnice vedle upadajících Přibyslavic, ve kterých stál románský zděný palác s kostelem (CDB II, 274–276 č. 281; CDB II, 275 č. 281; CDB III/1, 4–5 č. 6; CDB III, 43–44 č. 43; CDB III, 49–50 č. 49; CDM II, 256 č. 234; CDB III, 97–100 č. 88; CDB III, 223–225 č. 180; CDB III, 353–356 č. 260; CDB V/1, 209–210 č. 130; CDM III, 241–242 č. 253; CDB II, 207–208 č. 222; Hosák 1952, 142–147; Měřinský 1990, 129–141).

Nejstarší písemné zmínky o etablování šlechtických panství spadají do 20. let 13. století a jsou významným hybatelem osídlení v regionu. Etablování šlechtických panství v prostoru znojemského údělu se nejdříve datuje k roku 1222 (obr. 5). V tomto roce se objevuje jistý *Theodericus de Chnesiz* (Dětřich z Kněžic). Panství Dětřicha z Kněžic se mělo stát a kolem poloviny 13. století i bylo významným celkem regionu, ale ani zeměpanské služby na hradech ve Znojmě a Bítově již ke konci 13. století nezastavily úpadek dobře nastaveného formování panství. Centrum panství bylo v Kněžicích. U kostela sv. Jakuba vzniklo probošství želivského kláštera, které spolu s darováním kostelů v Opatově a v Moravanech ukazují na silnou pozici rodu z Kněžic. Do roku 1227 byl majitelem lovětínského újezdu Petr, správce bitovské provincie, která se v pramenech objevuje poprvé roku 1222 (CDB II, 222–225 č. 234; CDB II, 303–304 č. 305; Jan

Obr. 5. Panství v regionu etablovaná do poloviny 13. století a zaniklé osady uvedené v urbáři brtnického panství k roku 1538, centrální místa regionu a místa zpracování drahých kovů: 1 – Brtnice-Bukovec (Kněžice-Čihadla), 2 – Pod Suchou – mlýn, 3 – Bezděkov, 4 – Březová, 5 – Čertovec, 6 – Čížov, 7 – Dašovice, 8 – Dobrkovice, 9 – Doubkov, 10 – Hofeřice, 11 – Jenišov I, 12 – Jenišov II, 13 – Lhota/Lhotka, 14 – Lipolec, 15 – Loučky, 16 – Malé Petrůvky, 17 – Malý Štítek, 18 – Martinice, 19 – Mosty, 20 – Opatov-Červené Žlábky, 21 – Ostejkovice, 22 – Ozřetín, 23 – Pfaffendorf, 24 – Regenholz, 25 – Šamonín, 26 – Skalky, 27 – Služanov, 28 – Stančice, 29 – Strážov, 30 – Střenci, 31 – Velké Petrůvky, 32 – Velký Štítek, 33 – Veselí/Veselá, 34 – Zhořec, 35 – Rokštejn, 36 – Brtnice.

Abb. 5. Bis Mitte des 13. Jahrhunderts in der Region etablierte Herrschaften und im Urbarium der Grundherrschaft Pirnitz zum Jahr 1538 aufgeführte Siedlungswüstungen, Zentralorte der Region und Edelmetallverarbeitungsstätten. 1 – Brtnice-Bukovec (Kněžice-Čihadla), 2 – Pod Suchou – Mühle, 3 – Bezděkov, 4 – Březová, 5 – Čertovec, 6 – Čížov, 7 – Dašovice, 8 – Dobrkovice, 9 – Doubkov, 10 – Hofeřice, 11 – Jenišov I, 12 – Jenišov II, 13 – Lhota/Lhotka, 14 – Lipolec, 15 – Loučky, 16 – Malé Petrůvky, 17 – Malý Štítek, 18 – Martinice, 19 – Mosty, 20 – Opatov-Červené Žlábky, 21 – Ostejkovice, 22 – Ozřetín, 23 – Pfaffendorf, 24 – Regenholz, 25 – Šamonín, 26 – Skalky, 27 – Služanov, 28 – Stančice, 29 – Strážov, 30 – Střenci, 31 – Velké Petrůvky, 32 – Velký Štítek, 33 – Veselí/Veselá, 34 – Zhořec, 35 – Rokštejn, 36 – Brtnice.

2000, 27). Lovětínský újezd představuje úsek krajiny na zemské hranici mezi Moravou a Čechami spojitelný s lovětínskou stezkou, která vedla z Počátek přes Třešť na Brtnici a Třebíč. Lovětínský újezd je definován k roku 1227 a jeho území zahrnuje odtokovou oblast na horní Jihlavě, tedy „*aquis, que ibidem fluunt, Ihlava et Crupi, ubicunque velit, possit, ad quemcunque locum eadem aque deriventur, piscinas et molendina licite collocare, omnium fluminum ibidem labenium ripas hereditario iure possidendo*“ (CDB II, 303–304 č. 305; Hosák 1952, 142). Ani získání újezdu louckému klášteři nedovolilo se v oblasti více prosadit a klášter zde dále vystupuje jen jako patron kostela sv. Kunhuty v Kostelci u Jihlavy v roce 1293 (CDM IV, 402–403 č. 318).

Další šlechtické panství představovaly majetky Ranožirovců v povodí Jihlávky se sídly Rancířov, Vílanc a Stonařov. Druhý Rancířov u Dešné měl představovat jiné panství téhož rodu. V roce 1335 se uvádí šest lánů ve Vílanci jako bývalý majetek Markvarta z Rancířova. Úpadek rodu nastoupil patrně již v druhé polovině 13. století, kdy postupně přicházeli o patronátní práva a následně i o majetek. Kostel ve Vílanci měl již v roce 1333 šedesát let stejnou patronku, a to Gertrudu, vdovu po Konrádu Schoberovi z Jihlavy. Tato situace ukazuje pronikání jihlavských měšťanů do sídel s možným výskytem stříbra a přístupem k dolování. Dalším Ranožirovcem byl Albert ze Stonařova, který prodává stonařovské majetky nejpozději roku 1366. V prostoru při zemské hranici lze ale již v první třetině 13. století tušit snad další rod, pocházející od moravského šlechtice Wolframa. Spor o horní tok Jihlavy a les Borek se rozhořel mezi syny moravského šlechtice Wolframa a želivským klášteřem. Nakonec došlo roku 1233 k narovnání a upravení sporné hranice (CDB III, 43–44 č. 43; CDM VII/1, 64 č. 83; ZDB IV, 59 č. 295, 302; ZDB IV, 67 č. 439; Měřínský 1988, 24; 1997, 198; Hosák 1952; Vohryzek 2015, 39–44).

Po polovině 13. století se jmenují dva šlechtické rody s majetky jižně od Brtnice. Jedná se o rod píšíci se po Heralticích a druhý po Hrádku. Radslav z Heraltic je jmenován ve svědecké řadě listiny Přemysla Otakara II. z roku 1256 (CDM III, 219 č. 234). K majetkům rodu z Heraltic náležely samotné Heraltice a okolní statky nebo jejich části, které se uvádí většinou až ve 14. století, jako Dašovice, Vacenovice, Svojkovice, Rokytnice, Předín, Petrovice nebo Martinice (ZDB II, 16–17 č. 71, 73). Panství pánů z Heraltic zahrnuje některé vsi z původního říšského panství Markvarta z Hrádku, a to Svojkovice a Petrovice/Petrůvky. Herrat z Heraltic zapisuje své manželce Elišce plat ze vsí Svojkovic, poloviny Dašovic, Petrovic a poloviny Vacenovic (ZDB II, 17 č. 73). Další z Heraltických Oldřich zapisuje plat manželce Evě tentokrát ze vsí Rokytnice, Dašovice a z Předína (ZDB V, 87 č. 334). Majetky se koncentrovaly mezi Heralticemi a Předínem, náležely k nim vesnice Rokytnice a Vacenovice a dále Svojkovice a Petrůvky z původního majetku Markvarta z Hrádku a od kněžických zakoupené Martinice. V roce 1371 započaly zajímavé majetkové převody patrně související s eskalující těžbou zlata. Janek z Heraltic prodal polovinu Předína a polovinu Dašovic Frickovi z Předína (ZDB V, 92 č. 458). O dvanáct let později v roce 1383 tentýž Fricek z Předína prodává polovinu Předína, polovinu Dašovic, ve vesnici Ruffo Martinice $7\frac{3}{4}$ lánů a vesnici Jeníšov hraběti Janovi z Hardeggu. Ten nechává obratem zapsat své manželce Anně osm lánů na Předíně, půl Dašovic, $7\frac{3}{4}$ lánů ve vsi Ruffo Martinice a ves Jeníšov (ZDB VI, 152 č. 938–941, 943). V roce 1386 se Předín a Dašovice dostávají jako intabulovaný majetek brněnskému Židovi Šavelovi (Chawel) od jistě Evy, manželky Václava, a ta od Šavela získává Chlístov a dvůr ve Vacenovicích. Následně patrně stejný Šavel (Chablinus) prodává roku 1390 jistému Rivolovi z Myslejovic Předín i Dašovice a ten roku 1399 vstupuje se svým bratrem Mikšíkem řečeným Roman do pravého spolku na tento majetek. Předín a Dašovice chce nakonec prodat v roce 1415 Anna, vdova po Markvartovi z Trmčova, a to Joštovi Hechtovi z Rosic. Proti této intabulaci vystupuje Smil z Heraltic a snaží se uplatnit své nároky na zmíněné vsi (ZDB VII, 178 č. 504–505, ZDB VII, 187 č. 659; ZDB VIII, 231 č. 282; ZDB XI 301 č. 210–211).

Další poměrně rozsáhlý šlechtický majetek se konsolidoval již kolem poloviny 13. století v okolí Staré Říše, kde na Červeném Hrádku seděl rod Markvarta z Hrádku, který měl založit se svou ženou Vojslavou klášter v Nové Říši (Hosák 2004, 37). Poměrně rozsáhlé majetky zahrnovaly i lokality provázané s těžbou zlata (Malý a Velký Štítek). Panství Markvarta z Hrádku (*Marquardus de Castello*), syna jistě Ludmily, lze definovat na základě jmenovaných desátkových vsí kláštera v Nové Říši k roku 1257. Mezi ně náležely Markvartice a Vojkovic, Štítek

Velký a Malý, Hladov a Sedlatice, Olšové a Římov, Lipolec a Veselé (*Marquardiz et Woykowiz, Schytech maior et minor, Pfaffendorf et Schedelethiz, Olshowe et Rzymow, Lupolze et Wessele*; CDM III, 245 č. 257). Onou Ludmilou byla Ludmila z Hradce a Markvartem byl Markvart de Thur (z Hrádku; CDM III, 101 č. 133). Rod z Hrádku a z Kněžic se provázal i příbuzensky s potomky Dětricha I. z Kněžic. V roce 1278 vystupuje Markvart z Hrádku jako manžel sestry Dětricha II. z Kněžic Agnes (vnučky prvně jmenovaného Dětricha z roku 1222; CDB V/1, 182–184 č. 108; CDM VII/3, 774–775 č. 142). Adelheida, dcera Dětricha z Kněžic a manželka Markvarta Dlouhého ze Slatiny, ustanovila ve své závěti poručení o statcích. Ves Kanich postoupila manželovi Markvartovi, ale bez horního práva. V jejím testamentu z roku 1278 se jmenuje i Volfram ze Slatiny (CDB V/1, 182–184 č. 108). Třetina vsi Kanich se následně dostává do rukou Markvarta z Hrádku a jeho ženy Agnes jako dědictví, Markvart jej roku 1278 prodává Vojslavovi a kostelu v Kněžicích. Na listině svědčí Dětrich z Kněžic (CDB V/2, 595 č. 872). Vojslav si činil na Kanich nárok po smrti Markvarta, a tak vymáhal na Zdeslavě, druhé manželce, své nároky a v roce 1279 uspěl u soudu ve Znojmě (CDM VII Suppl. č. 142).

Část majetků Markvarta z Hrádku a vesnic následně zakoupených do valdštejského panství pochází ze želetavského panství nebo z vlastnictví rodů s centry panství mimo tento region, jako byli páni z Mostiště. Situaci lze demonstrovat na zaniklé vsi Jenišov náležející Valdštejnům od roku 1499. Jenišov od roku 1358 patřil k želetavskému panství, když jej prodal *Bunco de Mosticz* (Bohuněk z Mostiště) Oldřichovi ze Želetavy, který dal v roce 1364 své manželce na Jenišově zapsat plat (ZDB III, 32 č. 257; ZDB IV, 51 č. 110). Oldřich ze Želetavy své panství, které zahrnovalo Želetavu s tvrzí a s lesy Brdem a Glag, Markvartice, Jindřichovice, Budiškovice a Štítky s doly, prodal olomouckému kanovníkovi Benešovi a jeho bratřím z Vajtmile v roce 1368 (CDM X, 29–31 č. 39). V roce 1370 uděluje markrabě Janovi z Kosovy Hory a Herešovi z Újezdce jen městečko Želetavu s tvrzí a trhem, Štítky, Markvartice a Litohoř (CDM X, 112 č. 91). Jenišov zůstal dál v majetcích Oldřicha ze Želetavy a někdy mezi roky 1364–1379 a část ještě v roce 1383 byla ve vlastnictví pánů z Jakubova. Velkým majetkovým převodem vesnic spojených patrně s těžbou zlata se v roce 1383 dostávají Jenišov, Dašovice, Předín a Martinice do majetků hraběte Jana z Hardegga, a to podnikatelským záměrem Fricka z Předína (ZDB IV, 138 č. 663; ZDB VI, 152 č. 938–943). Dále je uveden roku 1466 v majetku Oldřicha Mladence z Miličina, jenž byl zapsán v roce 1490 do zemských desk, a pak přechází do vlastnictví Valdštejnů (ZDB XVI, 48 č. 135).

Na základě výpovědi písemných pramenů lze pozorovat rychlý zrod a upevňování panství, které dosáhlo vrcholu mezi polovinou 13. století a koncem 13. století, mladší generace zmíněných rodů drží zmenšené majetky, a to v souvislosti s větvením rodin (viz Ranožirovci a Stonařov) nebo s prodeji v závislosti na důlním podnikání nebo úpadkem vlivu a přístupu k zeměpanským službám a bezesporu i přirozenou cestou v důsledku vymírání rodu. Nejasná je posloupnost u kněžických Hrutovců, mezi generacemi 13. a 14. století, kteří nakonec prodávají Kněžice s vesnicí Petrovicemi a dvěma dvory ve Strážově v roce 1364 Bohuši ze Starče (ZDB IV, 52 č. 151).

Archeologické doklady osídlení

Krajina byla ovlivněna silně antropogenní činností až s probíhající středověkou kolonizací a nástupem odlesňování v průběhu 13. století, se zakládáním sídel i těžebních areálů drahých kovů. Doklady mladohradištního osídlení představuje jen sporadicky se vyskytující keramický materiál, a to v Opatově a Štěměchách (Měřinský 1986, 162–163, 225, 243). Osídlení v první polovině 13. století potvrzují nálezy užitkové keramiky obsahující tuhu a se specifickým druhem výzdoby, který se vyskytuje v úzkém časovém horizontu. Tento druh keramiky představuje konečnou fázi vývoje jihomoravské mladohradištní keramiky a dostával se na jižní Moravu z jihu přes Rakousko (Měřinský 1990, 133; 2009, 196). Z některých lokalit pochází jen několik málo kusů – jeden až dva (např. Střenčí, Staré Hory; Hrubý a kol. 2006, 209, 215, obr. 32:15), z jiných je doloženo vysoké zastoupení (ZSV Jenišov; Vokáč–Houzar–Škrdla 2007, 36–37, obr. 5). Do

tohoto okruhu náleží i doklady z Brtnice, Kněžic, Panské Lhoty nebo Šamonína. Z povodí Jihlávky je tento druh keramiky doložen z Vílance (Měřínský 1988, 31–33, obr. 8:9; 2014, 90–93, obr. 1; Hrazdil a kol. 2012, 137–144; Vokáč–Zimola 2011, 446).

Vedle specifických keramických výrobků lze zohlednit i architekturu. Existence kamenných, především sakrálních staveb v povodí Jihlavy, Jihlávky a Brtnice dokládá fundátorské snahy majitelů vznikajících panství v kolonizovaném prostoru. U kostelů se následně projevil fenomén darování patronátních práv, například želivskému nebo louckému klášteru. Původní stav, udržení patronátního práva, má kostel ve Vílanci, kde v roce 1327 již 60 let držela patronátní právo vdova Gertruda Schoberová z Jihlavy, které mohla získat od původních majitelů Vílance, rodu Ranožirovců. Obdobně je tomu s patronátními právy na kostel ve Střížově. Ta byla získávána spolu se Střížovem nebo jeho částí v průběhu 14. i 15. století (CDB III, 49–50 č. 49; CDM IV, 403–404 č. 318; CDM VII/3, 776–777 č. 147; CDM VI, 268 č. 344; ZDB VII, 202 č. 964; ZDB XII, 338 č. 181). Náleží sem v povodí Jihlavy kostely v Kostelci u Jihlavy (kostel sv. Kunhuty), v Jihlavě (kostel sv. Jana), v Přibyslavicích (kostel sv. Anny, ale původně sv. Gottharda) a v Červené Lhotě (kostel sv. Vavřínce), v povodí Jihlávky ve Vílanci (kostel sv. Jakuba) a kostel sv. Václava s karnerem ve Stonařově. V povodí Brtnice jsou to kostely v Opatově (sv. Bartoloměje), Kněžicích (sv. Jakuba), Brtnici (sv. Jakuba) a Střížově (sv. Jana Křtitele). Jmenované stavby většinou náležejí mezi tzv. přechodné stavby první poloviny 13. století (Richter 1952; 1961, 23–37; Vokáč–Zimola 2011, 437–443; Bláha a kol. 2001, 114–115).

Vzhled panských sídel první poloviny 13. století až na výjimku v Přibyslavicích je neznámý. Zeměpanské sídlo doplněné románským kamenným palácem ukazuje na exkluzivitu a možnosti Konstanciiny provincie. Kamenné šlechtické sídlo hradního typu představuje až Rokštejn. Starší fortifikovaná sídla lze demonstrovat na vzhledu hrádku Střílišť–Radonín. Radonín zmiňovaný k roku 1224 leží severovýchodně pod vrchem, na kterém je situován hrádek, pod nímž vedou reliktu úvozových cest lesem, jenž stále nese označení Královský les. Dalším obdobně formovaným opevněním se sídelní funkcí byl stonařovský Hirschhübel (Plaček 2001, 591; Měřínský 1977, 38–40). Sídla v Kněžicích, ve Střížově nebo Vílanci a jinde při kostelech nelze prozatím identifikovat. O tom, kde sídla stála, lze prozatím jen spekulovat na základě výpovědi kartografických pramenů a charakteru analogických šlechtických sídel z první poloviny 13. století s vazbou na církevní stavbu. Pro kněžický sídelní prostor je možná rekonstrukce původního panského sídla při kostele sv. Jakuba s následným přesunem kvůli formování proboštvství na místo záměčku na jižním okraji Kněžic. Druhou možností je přímo zřízení sídla v místě současného záměčku. Na mapách I. vojenského mapování je celkem podrobně zobrazen půdorys Kněžic, kde na východní straně půdorysu tzv. silnicovky mezi kostelem a jeho severní zástavbou je výrazná nezastavěná proluka v délce několika desítek metrů. K jejímu zastavění došlo postupně, jednu z fází zachytila indikační skica z roku 1835, kde je uváděno kostelní zboží na parcelách č. 134 a 135. Hřbitov je uváděn jako parcela č. 137. Fara nese číslo popisné 46 a sad se rozkládá na parcele 136. Tento úsek mohl vytvářet původní majetkový komplex pro umístění proboštvství uváděného po polovině 13. století, a proto bychom mohli hledat sídlo pánů z Kněžic někde jižně od kostela. Šlechtické sídlo přestavěné v zámek v 16. století a barokizované Collalty v 18. století, s klasicistní úpravou z počátku 19. století v současné době funguje jako obecní úřad, má popisné číslo 1 a obdobně jako u Stonařova by vytvářelo opevněný prvek poměrně vzdálený od kostela (Samek 1999, 145). Místním geomorfologickým poměrům by primárně vyhovovalo místo v blízkosti kostela nebo parcela stávajícího záměčku čp. 1. Hypoteticky lze připustit obě možnosti. Písemné prameny prokazují osídlení v místě záměčku již v průběhu 14. století, ale prozatím nedisponujeme archeologickými daty, která by potvrdila první nebo druhou možnost.

Panství Rokštejn

Ve srovnání s okolními šlechtickými panstvími na jediném rokštejnském stál kamenný hrad, i když jeho podoba ještě ve 13. století mohla konfiguraci terénu připomínat zemní opevnění jako na Radoníně, jeho stavbu ovlivnilo místní skalnaté podloží a následné využití

vylámaného kamene na stavbu opevnění. Samotná existence a přestavby kamenného hradu poukazují na výraznou hospodářskou i politickou moc v regionu. Hospodářská stabilita a prosperita panství souvisí s provozem jeho centra a záměry vlastníka. Změny ve struktuře panství, příkupování, nebo naopak prodej sídel a jejich zánik mírně odhalují ekonomické faktory, které vedle písemně zaznamenaných politických tendencí s možným válečným vyústěním silně ovlivňovaly v kontrastu s mírou úživnosti chod samotného panství. Míra úživnosti je jednou ze zásadních otázek hospodářského chodu panství a jeho jednotlivých jednotek v podobě vesnických sídel se zemědělským zázemím, nastupujícím rybníkářstvím a možnou těžbou jakýchkoliv dostupných surovin. Výrazné zaměření na zemědělství, rybníkářství a těžbu dřeva prokazují zápisy v urbářích brtnického panství z průběhu 16. století (MZA, fond G 10, inv. č. 638; MZA, fond G 169, č. I. 2561; 2562). Velikost panství v jeho počátcích neprokazuje zásadní vazbu na těžbu stříbra a základní chod se opíral patrně jen o vesnické osídlení se zemědělstvím (Hrazdil a kol. 2012).

Opora v písemných pramenech je mizivá a náhlá existence hradu téměř překvapující. Vývoj panství prošel přes šlechtické a zeměpanské fáze zpět k šlechtickému držení hradu. Vojenská likvidace Rokštejna jako nebezpečného centra nebyla ekonomickou zkázou pro panství, při vojenské akci nezahynul nikdo z valdštejského rodu a zároveň mohli Valdštejnové přesídlit na hrad v Brtnici s městečkem a své panství řídit odtud.

Územní rozloha panství představuje několik základních vývojových stadií (obr. 6). Existence prvotního panství s centrem ve Střížově, odkud došlo k založení hradu Rokštejna, je rekonstruována podle několika faktů. Ve vsi stojí kostel sv. Jana Křtitele s polygonálním závěrem, výstavbou lodě se hlásí do poloviny 13. století a má náležet k přechodným stavbám. Tomu odpovídá i nalezená tuhová keramika v jeho blízkosti, přesněji za východní ohradní zdi původního hřbitova ve výkopu pro elektrické sítě (duben 2016). Nalezená keramika se svým charakterem hlásí do 13. století. Presbytář podle charakteru kleneb náleží až třetí čtvrtině 14. století. D. Líbal počítá s dokončením střížovského kostela v první polovině 14. století, i když okna mají charakter 13. století. Platby za stavbu ve Střížově a transakce s desátkem v Komárovicích dovolují klást stavbu presbytáře do doby kolem roku 1367 (Líbal 2001, 471; Richter 1952, 232; Vohryzek 2012, 70). Výstavbou kamenného hradu se Ruthenštejni/Střížovci jako jediný ze šlechtických rodů posunuli v reprezentativní formě o řád výše než okolní šlechta. Markraběcí zisk hradu Rokštejn a jeho zázemí uvedl do pramenů druhé poloviny 14. století markrabě Jan Jindřich a odkazoval se na koupi hradu v roce 1366 (CDM IV, 323–325 č. 420; Vohryzek 2013, 68).

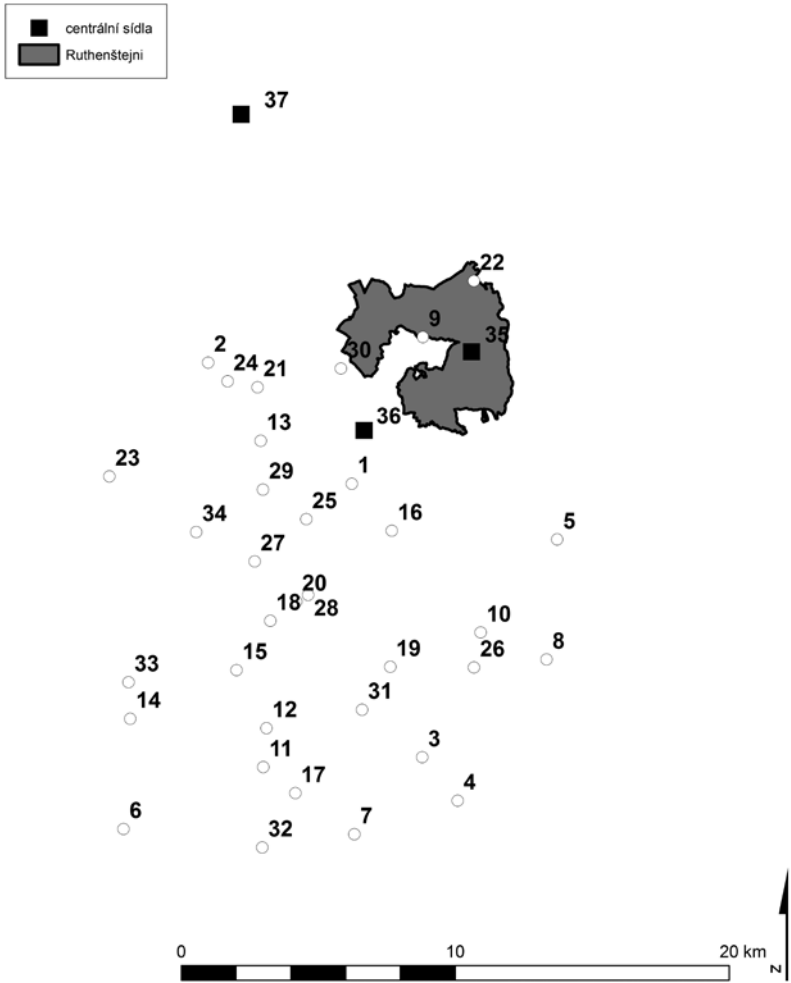
1. **Centrum Rokštejn** (1289–1339/1359) – Ruthenštejni; majetky: Komárovice, Střížov, Přímělkov, půl Smrčného, Panská Lhota (ZDB VI, 131 č. 343)

2. **Centrum Rokštejn** (1339/1359–1398/1399) – markrabě moravský; majetky: Jestřebí, Malé, Uhřínovice, Lhota (Panská Lhota), Smrčné, Přibyslavice, Čáslavice, Petrovice, Čichov, Okříšky, Římov, Slavice a Stařeč (ZDB VI, 98–101 č. 4)

3. **Centrum Brtnice–Rokštejn** (1398/1399 – 1451/1467) – Valdštejnové; majetky: Brtnice s městečkem, Jestřebí, pustá Lhotka, Uhřínovice, Lhota, Malé, Střížov, Přímělkov, Smrčné, kostelní podací v Čáslavicích a Rokštejn (AČ IX, 273 č. 32)

4. **Centrum Brtnice** (1451/1467–1623) – Valdštejnové; majetky: Brtnice, Trhová, Kněžice, Opatov, Stará Říše, Malé Brtničky, Jestřebí, Uhřínovice, Komárovice, Střížov, Malý, Lhota, Smrčný, Bransouze, Chlum, Čichov, Radonín, Rychlov, Viska, Brodce, Hrutov, Předín, Heraltice, Zašovice, Petrovice, Kraulov, Čechočovice, Kraulov, Hvězdoňovice, Chlístov, Štěměchy, Čáslavice, Přímělkov (MZA, fond G 10, inv. č. 638, fol. 1–84)

Existenci rokštejského panství a hradu Rokštejna písemně potvrzuje až listina z roku 1289, ve které vystupuje za trebičským, želivským a zábrdovickým opatem jistý *Ruthonis de Ruthenstein*. Po něm následují měšťané Jihlavy, listinu dále jako svědci potvrzují *Bernhardo*

Obr. 6. Ruthenštejnské panství na konci 13. a v první polovině 14. století. 1 – Brtnice-Bukovec (Kněžnice-Čihadla), 2 – Pod Suchou – mlýn, 3 – Bezděkov, 4 – Březová, 5 – Čertovec, 6 – Čížov, 7 – Dašovice, 8 – Dobrkovice, 9 – Doubkov, 10 – Hofeřice, 11 – Jenišov I, 12 – Jenišov II, 13 – Lhota/Lhotka, 14 – Lipolec, 15 – Loučky, 16 – Malé Petrůvky, 17 – Malý Štítek, 18 – Martinice, 19 – Mosty, 20 – Opatov-Červené Žlíbky, 21 – Ostemkovic, 22 – Ozřetín, 23 – Pfaffendorf, 24 – Regenholz, 25 – Šamonín, 26 – Skalky, 27 – Služanov, 28 – Stančice, 29 – Strážov, 30 – Střenčí, 31 – Velké Petrůvky, 32 – Velký Štítek, 33 – Veselí/Veselá, 34 – Zhořec, 35 – Rokštejn, 36 – Brtnice, 37 – Jihlava.

Abb. 6. Herrschaft Ruthenstein zum Ende des 13. und in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts. 1 – Brtnice-Bukovec (Kněžnice-Čihadla), 2 – Pod Suchou – Mühle, 3 – Bezděkov, 4 – Březová, 5 – Čertovec, 6 – Čížov, 7 – Dašovice, 8 – Dobrkovice, 9 – Doubkov, 10 – Hofeřice, 11 – Jenišov I, 12 – Jenišov II, 13 – Lhota/Lhotka, 14 – Lipolec, 15 – Loučky, 16 – Malé Petrůvky, 17 – Malý Štítek, 18 – Martinice, 19 – Mosty, 20 – Opatov-Červené Žlíbky, 21 – Ostemkovic, 22 – Ozřetín, 23 – Pfaffendorf, 24 – Regenholz, 25 – Šamonín, 26 – Skalky, 27 – Služanov, 28 – Stančice, 29 – Strážov, 30 – Střenčí, 31 – Velké Petrůvky, 32 – Velký Štítek, 33 – Veselí/Veselá, 34 – Zhořec, 35 – Rokštejn, 36 – Brtnice, 37 – Jihlava.

de Ruthensteine et fratribus suis Zdislao et Wyrshone (Bernhard z Ruthensteina a jeho bratří Zdislav a Vrš). Z bratrů se jen Bernhard píše po hradě. Listina samotná je vydána Theodorichem z Kněžic, který touto formou uděluje patronátní právo nad kostely v Opatově a v Moravanech knězi Jindřichovi a premonstrátům v Želivě. Rutho přivěsil k listině i svou pečeť, která nese obraz leknínového listu beze stopky s neúplným opisem /VThC R///?nSTEIn (CDM VII/3, 776–777 č. 147; Sedláček 2003, 293, tab. 79:5). Opis obsahoval patrně formu jména a predikátu

bez předločky Rutho Ruthonstein nebo Ruth D. Ruthonstein. Otázkou zůstává, zda shoda jmen v podobě Rutho pánů z Kněžic a pánů z Rokštejna znamená příbuzenství. Díky archeologickému svědectví víme, že hrad zanikl poprvé před rokem 1306/1307, ale jeho majitelé jej dokázali obnovit a architektonicky výrazně vylepšit (Mazáčková–Lisá 2016, 80–82).

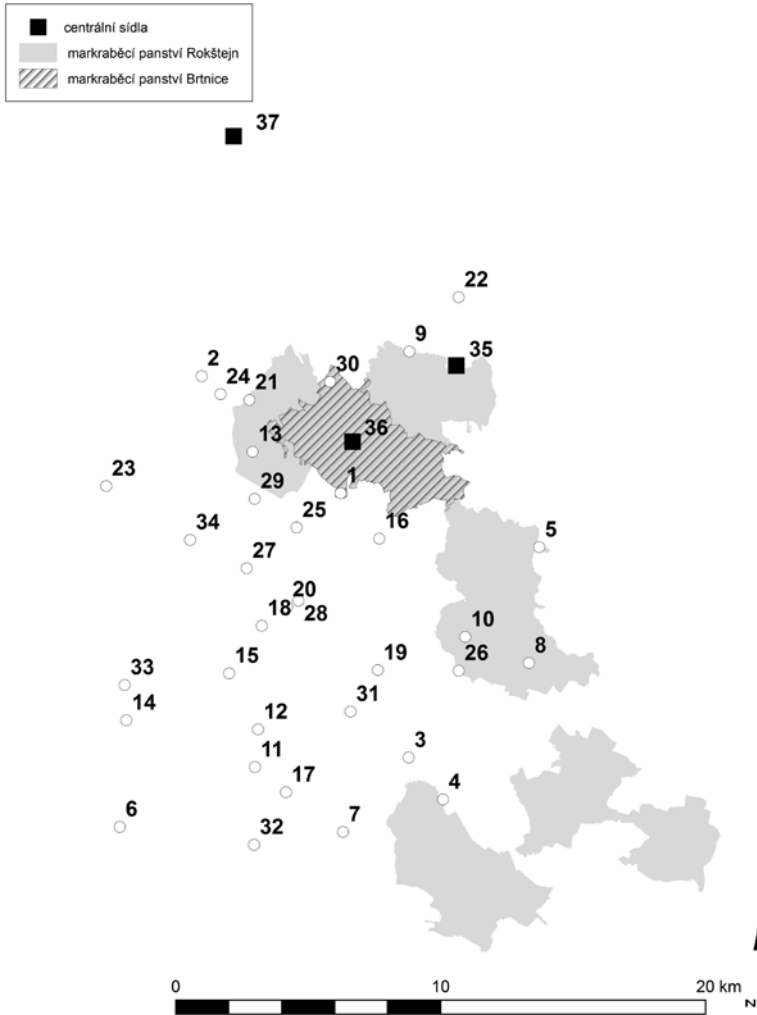
Panství s primárním centrem ve Střížově a následným druhým centrem v podobě kameného hradu Rokštejna, který stojí na levém břehu Brtnice v části jejího dolního toku, zahrnovalo Střížov včetně patronátního práva ke kostelu, Přímělkov, Komárovice (patrně jen část, staly se sporným majetkem ve 14. století; ZDB VI, 131 č. 544), polovinu Smrčného a Ozřetín (ZDB VI, 131 č. 543). Písemné prameny, které uvádí statky Střížoviců v druhé polovině 14. století, nereflktují stav ještě v době vlastnictví hradu do období 1339–1359 (RTT I, č. 409; CDM IX, 103 č. 127; Mazáčková 2012, 146).

Střížovské panství se rozkládalo na severní levobřežní terase řeky Brtnice (Komárovice, Střížov, Ozřetín, Přímělkov) s přesahem na pravou stranu v povodí Jihlavy, kde k panství náležela polovina Smrčného a Panská Lhota, v níž je k roku 1444 uváděn poplužní dvůr (AČ IX, 273 č. 32). Z vesnic zanikl jen Ozřetín, který se později ve 14. století označuje jako dvůr a nakonec mizí z pramenů úplně. Jeho jméno lze dohledat jen v indikační skice Střížova a Přímělkova jako trať v předním a zadním Ozřetíně.

Sporným zůstává vlastnictví Malého a Panské Lhoty, uváděných až v roce 1437 (ZDB XII, 338 č. 181). Panská Lhota náležela ke kostelu ve Střížově, a patrně spolu s hradem se dostala do majetků markraběte Jana Jindřicha. Rokštejn se dostává do markraběcích majetků kolem poloviny 14. století a patrně z nich až do svého zániku oficiálně nemizí, protože jediná osoba, která kdy vložila hrad do zemských desk, Rokštejn i Brtnici, je markrabě Jan Jindřich (ZDB VI, 98–101 č. 4). Valdštejnové jsou s hradem spojováni již kolem roku 1399, protože v okolí skupují majetky, ale hrad není jen jejich držbou. Dělí se o něj ještě s jinými rody (Vohryzek 2013, 84–85; Mazáčková 2012, 159–165). V držbě nakonec vítězí a hrad si nechávají jako majetek potvrzovat (AČ VII, 579 č. 23).

Markrabě ve svých testamentech definuje druhý rozsah panství. Oproti základu vzniklému ze zeměpanského brtnického majetku, jako byly Jestřebí, Malé a Uhřínovice, připojil k hradu Lhotu a Smrčné, původně součást ruthenštejnských majetků, dále Přibyslavice, Časlavice, Petrovice, Čichov, Okříšky, Řimov, Slavice a Stařeč. Samostatně je zmíněna Brtnice jako městečko s mýtem a soudem (ZDB VI, 98–101 č. 4). V druhé polovině 14. století se původní rokštejnské panství rozdělilo mezi původní vlastníky, kteří se píší ze Střížova a následně prodávají části svého panství, jež se dostanou až do majetku Valdštejnů v roce 1399 (ZDB VIII, 229 č. 238). Valdštejnové kupují jen Střížov s patronátním právem, Přímělkov a polovinu Smrčného. Majetek ve Střížově si udržuje rodina předchozího vlastníka Jana z Meziríčí, a to Mikuláš z Křižanova s majetkem o velikosti jednoho lánu. Mikuláši náleží ještě dvůr v Ozřetíně, který nebyl předmětem prodeje Valdštejnům a objevuje se v majetku původních Střížoviců (ZDB VII, 183 č. 591; ZDB IX, 262 č. 170). Až v roce 1415 zapisuje druhý z rodu Valdštejnů sídlici v regionu majetky své manželce Anně, lze mezi nimi opět pozorovat pouze koupi z roku 1399 (Střížov, Přímělkov a půl Smrčného), doplněnou o Bransouze a majetky náležící k hradu Sádce (ZDB XI, 300 č. 188). Zdeněk z Valdštejna v roce 1437 jako první zapisuje platy z vesnic Lhota se dvorem, Malé a Střížov (ZDB XII, 338 č. 181).

Ke spojení původních majetků Brtnice a Rokštejna došlo až za Valdštejnů, ale ani Brtnice ani Rokštejn nevystupují v tomto období v zemských deskách jako alodiální zboží a Zdeněk se v deskách uvádí s predikátem ze Sádku, který má jako alod (ZDB XII, 338 č. 181). Rokštejn přešel na Valdštejny jako zástavní zboží za dluh markraběte Prokopa a nadále se obstarávají potvrzovací listiny (AČ VII, 579 č. 23). Ve druhém desetiletí 15. století již rokštejnské a brtnické panství spravovali Valdštejnové sami. Hrad stojí na skalním ostrohu nad řekou Brtnicí. Valdštejnové jej získali již v přestavěné podobě se dvěma paláci a dvěma věžemi a severním předhradím. Jejich nejméně půlstoletí trvající vláda nad hradem mu vtiskla další stavební podobu a poměrně výraznou přeměnu struktury hradu, která ale nedokázala hrad ochránit před

Obr. 7. Markraběcí majetky ve druhé polovině 14. století. 1 – Brtnice-Bukovec (Kněžice-Čihadla), 2 – Pod Suchou – mlýn, 3 – Bezděkov, 4 – Březová, 5 – Čertovec, 6 – Čížov, 7 – Dašovice, 8 – Dobrkovice, 9 – Doubkov, 10 – Hofeřice, 11 – Jenišov I, 12 – Jenišov II, 13 – Lhota/Lhotka, 14 – Lipolec, 15 – Loučky, 16 – Malé Petrůvky, 17 – Malý Štítek, 18 – Martinice, 19 – Mosty, 20 – Opatov-Červené Žlíbky, 21 – Ostejkovice, 22 – Ozřetín, 23 – Pfaffendorf, 24 – Regenholz, 25 – Šamonín, 26 – Skalky, 27 – Služanov, 28 – Stančice, 29 – Strážov, 30 – Střenčí, 31 – Velké Petrůvky, 32 – Velký Štítek, 33 – Veselí/Veselá, 34 – Zhořec, 35 – Rokštejn, 36 – Brtnice, 37 – Jihlava.

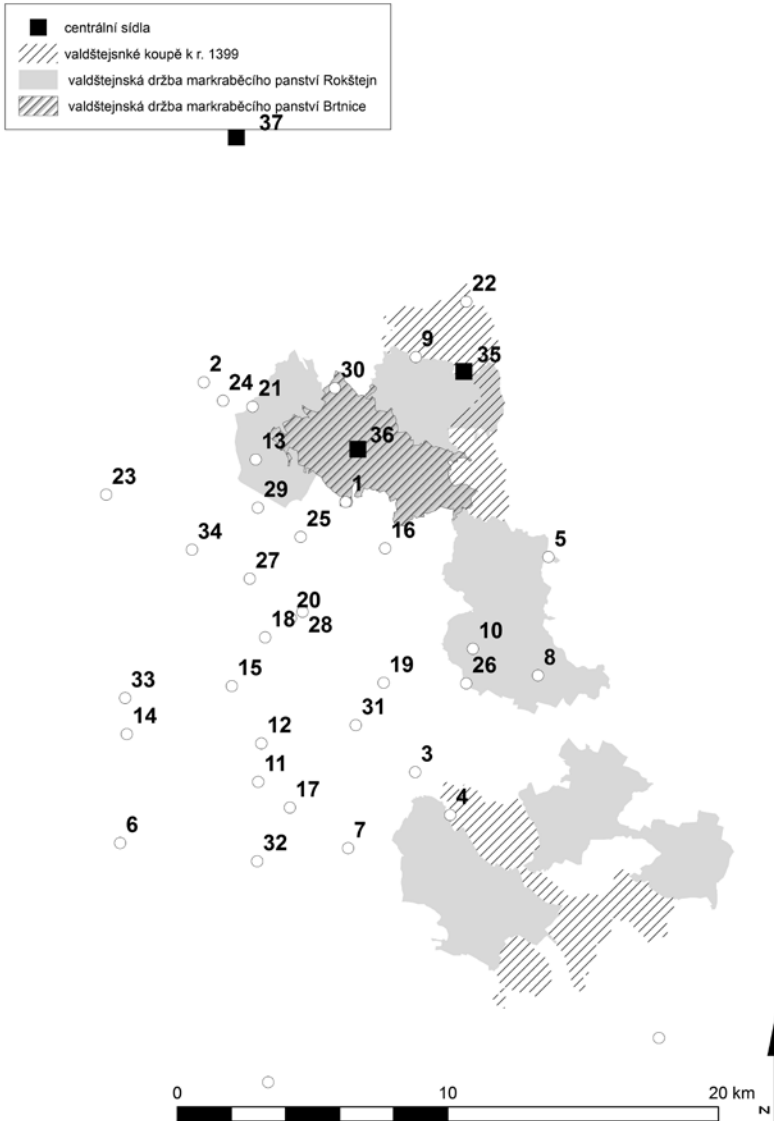
Abb. 7. Markgräfliche Besitztümer in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts. 1 – Brtnice-Bukovec (Kněžice-Čihadla), 2 – Pod Suchou – Mühle, 3 – Bezděkov, 4 – Březová, 5 – Čertovec, 6 – Čížov, 7 – Dašovice, 8 – Dobrkovice, 9 – Doubkov, 10 – Hofeřice, 11 – Jenišov I, 12 – Jenišov II, 13 – Lhota/Lhotka, 14 – Lipolec, 15 – Loučky, 16 – Malé Petrůvky, 17 – Malý Štítek, 18 – Martinice, 19 – Mosty, 20 – Opatov-Červené Žlíbky, 21 – Ostejkovice, 22 – Ozřetín, 23 – Pfaffendorf, 24 – Regenholz, 25 – Šamonín, 26 – Skalky, 27 – Služanov, 28 – Stančice, 29 – Strážov, 30 – Střenčí, 31 – Velké Petrůvky, 32 – Velký Štítek, 33 – Veselí/Veselá, 34 – Zhořec, 35 – Rokštejn, 36 – Brtnice, 37 – Jihlava.

vojenským zásahem, jenž ukončil jeho existenci. Valdštejnové nepřestavovali hrad jako pevnost, jeho nevýhodná poloha v údolí k tomu ani nevybízela.

Pád center může ovlivnit i zanikání jejich ekonomického zázemí. V případě vojenského zásahu proti hradu Rokštejnu lze počítat minimálně se zánikem poplužního dvora v Panské Lhotě.

Rekonstrukce samotného pádu hradu se vyvozuje ze zjištěné archeologické situace a dostupných písemných pramenů. Vojenský zánik dokresluje dvě obléhací polohy jižně ve svahu od hradu a požárové vrstvy s destrukcí s výskytem militarií (Mazáčková 2011; 2012, 192–421). Doba zániku se od počátku bádání o historickém vývoji Rokštejna různě posunovala. Nejstarší vlastivědná literatura uváděla česko-uherské války a rok 1468, Z. Měřínský datoval zánik hradu do husitských válek a jeho částečné obnovení kolem poloviny 15. století (Měřínský 2007, 55; Mazáčková 2012, 75–78). Přehodnocení archeologické situace i písemných pramenů pokládá zánik do období před rokem 1468, patrně do druhé poloviny nebo druhé třetiny roku 1467 po sklizni. Roku 1464 pohaní Jan z Valdštejna a ze Slavkova Mikuláše z Petrovica o 300 kop grošů z Okříšek a Petrovic, že „*neosazuje službou k hradu Rokštejnu dvěma koňma*“ (LCS IV, 154 č. 773). O Rokštejně mluví dokonce sám král Jiří z Poděbrad v roce 1465 v listě, který zaslal Jihlavským. Jiří v něm omlouvá a brání Hynka z Valdštejna, že zloděj vyslýchaný na mučení v Telči křivě vypověděl o hradě Rokštejně (Regesten, 32 č. 169; Městská správa Jihlava, 52 č. 165). Poté král chrání Hynka a Václava z Valdštejna před Jihlavskými ještě jednou v roce 1467, když listem sepsaným 26. května žádá purkmistra a koňšely, aby nepodporovali nepřátele bratří z Valdštejna, kteří stojí věrně při králi (Regesten, 33 č. 179; Městská správa Jihlava, 54 č. 173). Vyhrocená situace v regionu proti sobě postavila letité odpůrce katolíky a kališníky. Valdštejnové jako kališníci stáli proti katolické Jihlavě, odpůrce krále získal původní valdštejnské zboží Sádek. Král dopomohl za věrné služby při obléhání Cornštejna (1464–1465) Jindřichovi Mládeneci z Miličina k majetkům jižně od rokštejnsko-brtnického panství a díky tomu vytvořil kompaktnější územní útvar, který mu zachovával podporu. I když se Valdštejnové proti Jiřího darům odvolali, kališnický vliv v regionu proti pánům z Hradce a Zdeňkovi ze Šternberka byl výrazný. Zápis z městské knihy jihlavské, která vynechala hrad Rokštejn jako odbojný hrad, patrně poukazuje na jeho zánik někdy v druhé polovině roku 1467 (Městská správa Jihlava, 54 č. 175; Zaoralová 1988, 105; Mazáčková 2012, 188). Strategické obsazení sádeckého hradu s panstvím Zdeňkem ze Šternberka vrazilo zásadní mocenský klín do zad Valdštejnům stojícím proti Jihlavě. Zdeňk ze Šternberka přistoupil ke smlouvě stvrzené roku 1467. Po pádu Rokštejna Valdštejnové natrvalo přesídlili na hrad v Brtnici, který postupně zvelebovali až v renesanční zámek. Jejich aktivity ukončila Bílá hora, která znamenala pro celé panství radikální změnu v ekonomické i sídelní strategii.

Druhým centrem dobytým v roce 1468 byla tvrz ve Štětěchách. Do panství jižně od brtnického a od jihu sevřeného sádeckým přišel v roce 1464 Oldřich Mládenec z Miličina, který koupil od Přemka, knížete těšínského, tvrz, dvůr a ves Štětěchy s dílem vsi Předína. Královskou odměnou bylo Oldřichovi povýšení do panského stavu (ZDB XIII, 395 č. 26; ZDB XV, 4 č. 2). Oldřich získal od krále majetky v Zašovicích, Předíně, Dašovicích a Svojkovicích a patrně si je vojensky odsloužil při obléhání Cornštejna (LCS IV/1, 101 č. 431–435; LCS IV/1, 193 č. 196; LCS V, 49 č. 265; LCS V, 337 č. 407). Majetky v Předíně, Heralticích, Zašovicích, Bransouzích, Chlístově a Hvězdonicích, celá ves Čížov, pusté vsi Vacenovice, Svojkovice, Jenišov, Petrůvky, Bezděkov, Březová a Regenholz byly rodu zapsány do zemských desk až v roce 1490 králem Vladislavem, ale s poznámkou o jejich nabytí v roce 1466 (ZDB XVI, 48 č. 135). Právě Regenholz je podle poznámky editora do pramene připsán na okraj zápisu jinou rukou a i jiným inkoustem ve formě Rygnholcz (ZDB XVI, 48 č. 135). A zároveň jediný Regenholz nezapadá územně do králova daru a vytváří jedinou lokalitu, navíc již zaniklou nad hranicí brtnicko-rokštejnského panství vysunutou směrem k Jihlavě. Oldřich stál věrně při králi Jiřím, stejně jako Valdštejnové, a to se stalo důvodem pro dobytí Štětěch hradeckými vojsky. Sám Oldřich padl v bojích v Třebíči roku 1468. Až v roce 1486 byly Štětěchy podle jihlavských úmluv vráceny pánům z Miličina. Oldřich Mládenec z Miličina prodal Štětěchy a další majetky Zdeňkovi a Burianovi z Valdštejna v roce 1505 (AČ X, 293 č. LVI). Valdštejny zakoupený majetek čítal Štětěchy (tvrz, dvůr a ves s mlýnem), Předín, šest lánů a dva podsedky v Heralticích, v Zašovicích tři a čtvrt lánů, v Bransouzích pět lánů s podsedkem s mlýništěm a řehou, v Hvězdonicích dvůr s lánem a s mlýnem, v Chlístově tři lány, pusté vsi Petrůvky, Březovou, Bezděkovice, Dašovice, Svojkovice, Jenišov, Čížov. Ale zaniklou ves Vacenovice s dvory prodává Oldřich

Obr. 8. Valdštejnské panství na počátku 15. století. 1 – Brtnice-Bukovec (Kněžice-Čihadla), 2 – Pod Suchou – mlýn, 3 – Bezděkov, 4 – Březová, 5 – Čertovec, 6 – Čížov, 7 – Dašovice, 8 – Dobrkovice, 9 – Doubkov, 10 – Hofeřice, 11 – Jenišov I, 12 – Jenišov II, 13 – Lhota/Lhotka, 14 – Lipolec, 15 – Loučky, 16 – Malé Petruvky, 17 – Malý Štítek, 18 – Martinice, 19 – Mosty, 20 – Opatov-Červené Žlíbky, 21 – Ostejkovice, 22 – Ozřetín, 23 – Pfaffendorf, 24 – Regenholz, 25 – Šamonín, 26 – Skalky, 27 – Služanov, 28 – Stančice, 29 – Strážov, 30 – Střenič, 31 – Velké Petruvky, 32 – Velký Štítek, 33 – Veselí/Veselá, 34 – Zhořec, 35 – Rokštejn, 36 – Brtnice, 37 – Jihlava.

Abb. 8. Grundherrschaft Waldstein zu Beginn des 15. Jahrhunderts. 1 – Brtnice-Bukovec (Kněžice-Čihadla), 2 – Pod Suchou – Mühle, 3 – Bezděkov, 4 – Březová, 5 – Čertovec, 6 – Čížov, 7 – Dašovice, 8 – Dobrkovice, 9 – Doubkov, 10 – Hofeřice, 11 – Jenišov I, 12 – Jenišov II, 13 – Lhota/Lhotka, 14 – Lipolec, 15 – Loučky, 16 – Malé Petruvky, 17 – Malý Štítek, 18 – Martinice, 19 – Mosty, 20 – Opatov-Červené Žlíbky, 21 – Ostejkovice, 22 – Ozřetín, 23 – Pfaffendorf, 24 – Regenholz, 25 – Šamonín, 26 – Skalky, 27 – Služanov, 28 – Stančice, 29 – Strážov, 30 – Střenič, 31 – Velké Petruvky, 32 – Velký Štítek, 33 – Veselí/Veselá, 34 – Zhořec, 35 – Rokštejn, 36 – Brtnice, 37 – Jihlava.

Mládenec z Miličina Hankovi ze Zap. Další v roce 1490 připsaná zaniklá ves Regenzholz se mezi majetkem prodaným Valdštejnům neobjevuje (ZDB XVII, 119 č. 215, 217).

Zanikání vesnických sídel

Hledání důvodu zániku v písemných pramenech se omezuje na písemnosti majetkoprávní a soudní povahy – zemské desky, knihy pŕuhonné nebo městské knihy jihlavské. Změny majitelů panství, výpis jednotlivých sídel a v některých případech zdůraznění zaniklých sídel vypovídají o situaci k danému vrocení zprávy. Žádný majetkový převod neuvádí důvod zániku sídla. Charakter vlastníka, majetková nebo politická situace ukazují míru stability v regionu. Malá panství 14. století a jednotlivé svobodné dvory se nakonec dostávají do majetků rodů, které se zaměřily na územní celistvost a na zemské úrovni zastávají poměrně důležité funkce. Proto lze důvody zániku hledat v terénní dispozici lokality, ekonomickém zaměření, ale zároveň i v ambicích vlastníka.

Nástiněný vývoj několika základních panství vzniklých ve 13. století ve zkoumaném regionu (panství Markvarta z Hrádku, pánů z Heraltic, Ranožirovců, Hrutovců z Kněžic) ukazuje, že v průběhu 15. až do počátku 16. století se panství pomalu a systematicky dostávala do vlastnictví Valdštejnů. Valdštejnská ekonomika se snažila vytvořit kompaktní území se správním centrem. Zaměřila se přitom na zemědělství a systematické přerozdělení území zaniklých vsí pro zemědělskou činnost, stejně jako zakládání rybníků s chovem ryb.

Zaniklé vesnice na původních panstvích Markvarta z Hrádku a pánů z Heraltic byly výrazně poznamenány těžbou zlata. Zajímavý je zápis v pŕuhonech o placení desátku ze zaniklých Svojkovic uváděných již roku 1257, které si nárokuje probošt kláštera v Nové Říši. Platba svědčí buď o zemědělském využívání půdního fondu patrně bez vazby na osídlení intravilánu vesnice, nebo se naopak jedná o pokus vymoci desátek z majetku nového vlastníka (LCS IV/1, 228 č. 1007). Druhým případem uváděným již v roce 1234 mohou být Ostejkovice, původně zeměpanský majetek patřící k Brtnici, který se ale neobjevuje v testamentu Jana Jindřicha (CDB III, 97 č. 88; ZDB VI, 98–101 č. 4). Existenci Ostejkovic lze historicky vložit mezi léta 1234–1371. Vesnice se neuvádí jako pustá v písemných pramenech. Zato její archeologická evidence na základě terénní prospekce a zachycení jejich stop v rámci skenování krajiny zakonzervovala její původní formu pluzžiny navazující na intravilán. Jedná se o klínovou pluzžinu, kterou lze přes indikační skicu Uhřínovic z roku 1835 také identifikovat v rozměření lesních parcel. Samotné Uhřínovice, zmíněné poprvé v roce 1234, však zároveň v testamentu Jana Jindřicha z roku 1371 měly původně také klínovou pluzžinu, její mezní pásy zachycuje nejen indikační skica, ale i vyprahlostní porostové příznaky na ortofotu z roku 2014/2015 dostupném na serveru mapy.cz. Vedle Uhřínovic je dalším případem klínové pluzžiny napojené na intravilán při stejné evidenci v písemných a kartografických pramenech i Jestřebí (CDB III, 97 č. 88; ZDB VI, 98–101 č. 4).

Zaniklé vsi uváděné před vypuknutím česko-uherských válek jsou jen Ozřetín, Lhotka, částečně Střenčí a Svojkovice (tab. 1). Zánik osídlení vojenskou akcí lze doložit na Stančicích, pozvolný úpadek převrstvený druhotným zemědělským využíváním na Střenčí. Tyto závěry podrobné povrchové prospekce vypovídají jen o zlomku zaniklých vsí. Z původně rokštejnského panství postupně zanikal v souvislosti s úpadkem rodu Ozřetín. Valdštejnové ke svému panství v roce 1399 přikupují zaniklou Lhotku a až v 15. století se dostali nejdříve k protiprávnímu a následně zlegalizovanému držení dvou zanikajících vesnic Střenčí a Stančice, zbylé vesnice získali již zaniklé. Podobně je tomu s protiprávním držetím Lhoty Čertovce, která se uvádí jako pustá v roce 1499, ale ještě osedlá v roce 1481. Ta se do majetku Valdštejnů dostává až v druhé polovině 16. století (LCS V, 347 č. 465; LCS VII, 177 č. 886; Nekuda 1961, 91). Část Dašovic mohla existovat ještě v roce 1490 (ZDB XVI, 38 č. 55), i když se o dva roky později s odkazem k roku 1466 uvádějí jako pusté. Obdobně se projevuje v písemných pramenech Střenčí. Část valdštejnská je v roce 1466 uváděna jako pustá, přesto Barbora z Třebíče prodává Valdštejnům dvůr ještě v roce 1495. Válečné události mohly ovlivnit jen Stančice. Výrazný požárový horizont je poměrně výmluvný, stejně jako přítomnost militarií (hroty střel). Pokud zohledníme fakt, že soupis

zaniklých vsí získaných Oldřichem Mládencem z Miličina odpovídal skutečnosti již v roce 1466, jak dokládají zápisy o Svojkovicích, je potřebné přehodnotit situaci o vlivu česko-uherských válek na zanikání osad na Brtnicku, jak nastínila M. Zaoralová (1988, 104–105), a po provedení terénní prospekce stanovit druhy zanikání a proběhlé depoziční i postdepoziční procesy. Zaniklé vesnice uvedené v urbáři brtnického panství z roku 1538 byly druhotně zemědělsky využívány. Jejich vyměřený půdní fond byl rozdělen mezi hospodáře z okolních existujících sídel a zemědělská činnost pokračovala i dalších 150 let po zániku původního osídlení. Doložená těžba drahých kovů, provázaná například s Dašovicemi, se v urbáři neprojevuje. V druhém případě soupis zaniklých vesnic Oldřicha Mládence z Miličina zobrazuje stav až z roku 1492, a česko-uherské války mohly významně zasáhnout do existence nebo prosperity lokalit. Problematické budou osady s doloženým postupným zanikáním, jako jsou Dašovice.

Závěr

Pro rekonstrukci osídlení panství Brtnice v hranicích udávaných urbářem k roku 1538 (MZA, fond G 10, inv. č. 638) je důležitý předchozí historický vývoj a prozatím zjištěné ekonomiky sídel vesnického charakteru. Základní složkou vesnické ekonomiky je zemědělství, které se i nadále projevilo při rozdělování půdy hospodářům z okolních sídel na zemědělském zázemí zaniklých vsí. Přesto se v okolí nebo přímo v okruhu zemědělského zázemí zaniklých sídel objevují doklady těžby drahých kovů. Historická konstrukce osídlení a změny majitelů dovolují nahlédnout do možného komplexu ekonomik a jejich vývoje u zaniklých sídel.

Na základě výpovědi písemných pramenů lze rekonstruovat několik základních horizontů vymizení sídel nebo naopak nástupu zmínek o zaniklých sídlech. První horizont zahrnuje výpis darovaných existujících sídel klášterům v Třebíči a Louce u Znojma ve 12. století. Ve 13. století, a to především ve 30. letech, se objevují výpisy sídel jako majetků různých vlastníků nebo desátkových vsí kostelů v Přibyslavicích, Jihlavě a Brtnici, zde zmíněná sídla mnohdy nelze identifikovat kvůli uvedené písemné podobě a jejich zasazení nebo spojení se stávajícími sídly je více než problematické (naposledy souhrnně Mazáčková 2012, 130–131, tab. 13). V průběhu 12. a 13. století vznikala v jihovýchodním podhůří, ale i v rámci centrální Českomoravské vrchoviny síť sídel, jejichž část nemá návaznost na mladší osídlení zemědělského charakteru ve 14. století.

Od 14. století (1399, Lhotka) se objevují zápisy v zemských deskách o zaniklých sídlech, jejich převodech a kodifikování jako zaniklého sídla převáděného na různé vlastníky. Jedná se o řádně územně vymezené ekonomické zázemí vesnic, i když zaniklých, které nebylo přerozděleno a nerozštěpeno se mezi okolní sídla (viz zaniklé Ostejkovice), ale díky vyměření byly možné další majetkové transakce s tímto územím a jeho následné zemědělské využívání. Označení pusté – *deserta* – uvádí u sídel zemské desky a knihy půhonné. Tato praktika přešla i do urbářů brtnického panství vzniklých v průběhu 16. století, které udržovaly nejen název vesnice, ale i její původní vyměření. Majitelé zaniklého sídla dále pracují a nechávají přerozdělovat jeho zázemí na obdělávané části zákopy, úhory (*auleghle* = úlehle), luka, zátočky a jiné kusy obdělávané nebo neobdělávané půdy včetně lesa za trvalé platy. Výše platů za pronájem zákopů (díků zemědělské půdy různé velikosti, možná i kvality) kolísá. Pronájem hospodářů z okolních sídel na panství doplňovaly i osoby mimo panství Brtnice, například ze Stonařova nebo Dlouhé Brtnice. V případě zaniklého Střenci se jedná o osedlé z Jestřebí, Brtnice, Kněžice, Visky, Brtničky, Malé Brtnice, Dlouhé Brtnice a Stonařova (MZA, fond G 10, inv. č. 638, fól. 109–113).

Zahrnutí zaniklé vesnice s pluzinou do katastru jiného sídla, pohlčení jeho ekonomickým zázemím (např. Jestřebí u Brtnice) máme dokumentováno až se vznikem indikačních skic ve 30. letech 19. století v návaznosti na změnu ve vývoji ekonomiky panství a zalesňování prostor s tímto typem zemědělské půdy.

O druzích a příčinách zániku vesnického osídlení písemné prameny nevyprávějí. Jen u míst s centrální funkcí je uveden způsob zániku, například vojenským přepadem jako v případě Štěměch kolem roku 1409 nebo 1468 (LCS II, 168 č. 674). V historických analýzách nebo

interpretacích archeologických situací jsou zániky spojeny s neklidným husitským obdobím až s česko-uherskými válkami, v intervalu se musí zohlednit i vojenské aktivity kolem poloviny 15. století. Drobná šlechtická válka, která je známa díky púhonným zápisům, byla trvalou hrozbou v průběhu 15. století.

Změna v chování Valdštejnů od drobné války a vydržování si bojové družiny v první třetině 15. století jako druhu ekonomiky se projevuje skupováním zaniklých vesnic a vytvářením územně kompaktního panství bez menších intruzivních majetkových ostrůvků cizích vlastníků a představuje základ ekonomického vzestupu panství již na konci 15. století a v první třetině 16. století.

Archeologické prameny dokládají násilný zánik hradu Rokštejna, který lze při kombinaci archeologické a zvláště historické rekonstrukce vložit do druhé třetiny roku 1467. Zánik vesnice Stančice lze interpretovat jako katastrofický, provázený silným požárem, s ponecháním veškerého inventáře na původním místě (Mazáčková–Doležalová 2012, 268–280). Zánik vesnice Střenčič byl patrně ovlivněn zemědělským využitím intravilánu vesnice a spíše odpovídá pozvolné destrukci vesnice po jejím opuštění (Mazáčková v tisku). U dalších prozatím zběžně prospektovaných lokalit, jako zaniklá Lhotka, Regenzholz, Pfaffendorf, Jenišov II, lze doložit výskyt mazanice, keramiky a kovových artefaktů. Jen o Pfaffendorfu se lze vyjádřit, že katastrofa, která se výrazně projevila ve Stančicích, postihla i tuto lokalitu. Nejednoznačnou výpověď písemných pramenů o charakteru zániku a jeho relativní dataci doplní až archeologické vyhodnocení.

V regionu se objevují sídla se zemědělskou ekonomikou, dále sídla s kombinovanou ekonomikou s převládající zemědělskou složkou a čistě hornické osady s přímou vazbou na dolování. Příliv horníků do regionů za těžbou stříbra na severu a zlata na jihu představoval od 13. století silný ekonomický a sociální faktor ovlivňující vývoj osídlení a přeměnu krajiny. Stříbro přineslo ekonomickou prosperitu nově založenému královskému městu Jihlava. Patrně výskyt a těžba zlata dovolila šlechtickým rodům jižně Brtnice k etablování jejich mocenské domény. V blízkosti těžby vznikala hornická sídla. S úpadkem dolování zaniklo i sídlo s úpravou rud (např. Hrubý–Petr–Hejhal 2012; Hrubý–Malý–Milo 2016). Písemné prameny dovolují rekonstruovat situaci v okolí Předína, Dašovic a Štéměch jako území s možným ekonomickým potenciálem k těžbě, které se objevuje v majetku hraběte Jana z Hardeggu nebo těšínského vévody Přemka.

Zánik lokalit evidovaných v písemných pramenech jako zaniklé se koncentruje do období po polovině 15. století a dále na konec 15. století. První zmínky z regionu o zaniklých vsích jsou již z roku 1399. Od této doby až do změny vlastníka panství Brtnice v roce 1623 se udrželo přerozdělování původního zemědělského zázemí těchto zaniklých sídel.

Článek vznikl za podpory Grantového fondu pro akademické pracovníky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, projektu „Kolaps zemědělského zázemí na Jihlavsku a přeměna Brtnického dominia v 15. století“.

Prameny

MZA, fond G 10 Sběrka rukopisů Moravského zemského archivu, inv. č. 638, dříve inv. č. 575 – Urbář panství brtnického z doby před r. 1538.

MZA, fond G 169 Collaltové, č. I. 2562 – Urbář panství Brtnice r. 1570.

MZA, fond G 169 Collaltové, č. I. 2561 – Urbář panství Brtnice r. 1585.

MZA, fond F 16 Velkostatek Brtnice, mapy 1033, 1034, 1035, 1038, 1068, 1070, 1072, 1073.

Edice

AČ II: Archiv Český čili staré písemné památky české a moravské II (Palacký, F., ed.). Praha 1842.

AČ III: Archiv Český čili staré písemné památky české a moravské III (Palacký, F., ed.). Praha 1844.

AČ VII: Archiv Český čili staré písemné památky české a moravské VII (Kalousek, J., ed.). Praha 1840.

AČ X: Archiv Český čili staré písemné památky české a moravské X (Kalousek, J., ed.). Praha 1890.

AČ XIV: Archiv Český čili staré písemné památky české a moravské XIV (Kalousek, J., ed.). Praha 1895.

- AČ: IX: Archiv Český čili staré písemné památky české a moravské IX (Kalousek, J., ed.). Praha 1889.
- CDB II: Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemie. Tomus II (Fridrich, G., ed.). Pragae 1912.
- CDB III/1: Codex diplomaticus et epistolaris regni Boheminae III/1 (Fridrich, G., ed.). Pragae 1942.
- CDB V/1: Codex diplomaticus et epistolaris regni Boheminae V/1 (Šebánek, J.–Dušková, S., ed.). Pragae 1976.
- CDB V/2: Codex diplomaticus et epistolaris regni Boheminae V/2 (Šebánek, J.–Dušková, S., ed.). Pragae 1981.
- CDM III: Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae III (Boček, A., ed.). Olmucii 1841.
- CDM VI: Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae VI (Chytil, J., ed.). Brünn 1854.
- CDM VII/1: Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae VII/1 (Chytil, J., ed.). Brünn 1858.
- CDM VII/3: Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae VII/3 (Brandl, V., ed.). Brünn 1868.
- CDM VIII: Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae VIII (Brandl, V., ed.). Brünn 1874.
- CDM IX: Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae IX (Brandl, V., ed.). Brünn 1875.
- CDM X: Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae X (Brandl, V., ed.). Brünn 1878.
- CIB IV/5: Codex iuris bohemicus, IV.–5. Spisy právnícké o právu českém v XVI-tém století (Jireček, H., ed.). Vídeň 1883.
- Městská správa Jihlava. Inventář. Sv. 1. Listiny (1240) 1269–1900 (1929); (Hoffmann, F.–Křesadlo, K., ed.). Jihlava 1971.
- LCS II: Libri citationum et sententiarum. Knihy půhonné a nálezové II (Brandl, V., ed.). Brunae 1873.
- LCS III/1: Libri citationum et sententiarum. Knihy půhonné a nálezové III/1 (Brandl, V., ed.). Brunae 1878.
- LCS III/2: Libri citationum et sententiarum. Knihy půhonné a nálezové III/2 (Brandl, V., ed.). Brunae 1880.
- LCS IV/1: Libri citationum et sententiarum. Knihy půhonné a nálezové IV (Brandl, V., ed.). Brunae 1881.
- LCS V: Libri citationum et sententiarum. Knihy půhonné a nálezové V (Brandl, V., ed.). Brunae 1888.
- LCS VII: Libri citationum et sententiarum VII (Bretholz, B., ed.). Brunae 1911.
- Regesten: Regesten der Archive im Merkgrathume Mähren I (Chlumecký, P., ed.). Brünn 1856.
- ZDB I–XIV: Die Landtafel des Markgrathums Mähren. Brüner Cuda (Chlumecký P.–Chytil, J.–Demuth, C.–Wolfskron A. R., ed.). Brünn 1856.
- ZDB XV–XXVIII: Moravské zemské desky II. 1480–1566. Kraj brněnský (Kalina, T., ed.). Praha 1950.

Literatura

- BLÁHA, J. a kol., 2001: Bláha, J.–Borovský, T.–Czajkowski, P.–Hodeček, D., Kostel sv. Kunhuty v Kostelci u Jihlavy, PRP 8, č. 1, 104–118.
- BLÁHOVÁ, M., 2002: Funkce a pramenná hodnota pamětních zápisů středověkých církevních institucí. Tak zvaná zakládací listina kláštera Třebíčského. In: Ve stopách sv. Benedikta. Sborník příspěvků z konference Středověké kláštery v zemích Koruny české konané ve dnech 24.–25. května 2001 v Třebíči (Jan, L.–Obšusta, P., ed.), 97–111. Brno: Matice moravská ve spolupráci se Západosmoravským muzeem v Třebíči.
- BLÁHOVÁ, M.–FROLÍK, J.–PROFANTOVÁ, N., 1999: Velké dějiny země Koruny české. Svazek 1. Do roku 1197. Praha.
- DEMEK, J.–MACKOVČIN, P., 2006: Hory a nížiny. Zeměpisný lexikon. Brno.
- FIŠER, R., 2002: K počátkům trebičského kláštera (Poznámky k tzv. falzu zakládací listiny). In: Ve stopách sv. Benedikta. Sborník příspěvků z konference Středověké kláštery v zemích Koruny české konané ve dnech 24.–25. května 2001 v Třebíči (Jan, L.–Obšusta, P., ed.), 85–95. Brno: Matice moravská ve spolupráci se Západosmoravským muzeem v Třebíči.
- HEJHAL, P., 2012: Počátky středověké kolonizace české části Českomoravské vrchoviny. Dissertationes Archaeologicae Brunenses/Pragensesque 14 (Měřinský, Z.–Klápště, J., ed.). Brno.
- HOSÁK, L., 1952: Středověká kolonizace horního poříčí Jihlavy, ČSPS LX, 142–153.
- HRAZDIL, V. a kol., 2012: Hrazdil, V.–Škrdla, P.–Houzar, S.–Vokáč, M., Historické dolování stříbrných rud v Komárovcích u Jihlavy, západní Morava, Acta rerum naturalium: přírodovědný sborník Vysočiny 12, 137–144.
- HRUBÝ, P. a kol., 2006: Hrubý, P.–Jaroš, Z.–Kočár, P.–Malý, K.–Miháňiová, J.–Militký, J.–Zimola, D., Středověká hornická aglomerace na Starých Horách u Jihlavy, PA XCVII, 171–264.
- HRUBÝ, P. a kol., 2014: Hrubý, P.–Hejhal, P.–Malý, K.–Kočár, P.–Petr, L., Centrální Českomoravská vrchovina na prahu vrcholného středověku. Archeologie, geochemie a rozborů sedimentárních výplní niv. Brno.

- HRUBÝ, P.–MALÝ, K.–MILO, P., 2016: Archeometalurgie a geofyzika středověkých areálů zaměřených na produkci drahých kovů – Archaeometallurgy and geophysics of the medieval sites specialized on precious metal production, AH 41, 391–413.
- HRUBÝ, P.–PETR, L.–HEJHAL, P., 2012: Středověký úpravnický a hornický areál Cvilínek u Černova na Pelhřimovsku – Das mittelalterliche Aufbereitungs- und Bergbauareal Cvilínek bei Černov in der Gegend Pelhřimov, PA CIII, 339–418.
- JAN, L., 2000: Vznik zemského soudu a správa Moravy ve středověku. Brno.
- LÍBAL, D., 2001: Katalog gotické architektury v České republice do husitských válek. Praha.
- LOSERTOVÁ, L. a kol., 2011: Losertová, L.–Buřival, Z.–Losos, Z.–Veleba, B., Pozůstatky po historické těžbě v okolí Humpolce, Acta rerum naturalium: přírodovědný sborník Vysočiny 10, 1–10.
- MAZÁČKOVÁ, J., 2011: Obléhačí postavení u hradu Rokštejna – Belagerungsstellungen bei der Burg Rokštejn, AH 36, 61–85.
- 2012: Militária z hradu Rokštejna v širším středoevropském kontextu. Rukopis disertační práce, ulož. v ÚAM FF MU, Brno.
- v tisku: Středověká vesnice Českomoravské vrchoviny na příkladu panství Rokštejn a Brtnice. In: Bajer, A.–Biško, R.–Dejmal, M.–Hejhal, P.–Hrubý, P.–Lisá, L.–Machová, B.–Malý, K.–Mazáčková, J.–Plaček, M.–Šabatová, K.–Těsnohlídek, J.–Zimola, D.–Žahourková, A., Historická krajina Českomoravské vrchoviny. Osídlení od pravěku do sklonku středověku. Jihlava.
- MAZÁČKOVÁ J.–DOLEŽALOVÁ K., 2012: Stančice, povrchová prospekce a systematické zaměřování zaniklé vsi, Acta Musei Moraviae Scientiae sociales XCVII, č. 2, 259–284.
- MĚŘÍNSKÝ, Z., 1976: Průzkum zaniklých středověkých osad na moravské straně Českomoravské vrchoviny, AR XXVIII, 405–417, 479.
- 1977: Středověké hrádky a tvrze na jihozápadní Moravě, AH 2, 37–44.
- 1986: Doba slovanská. In: Pravěké osídlení Třebíčska, 147–171 (Košťuřík, P.–Kovárník, J.–Měřínský, Z.–Oliva, M., edd.). Brno – Třebíč.
- 1988: Počátky osídlení Brtnicka a nejstarší dějiny obce. In: Dějiny Brtnice a připojených obcí (Janák, J., ed.), 13–49. Brno.
- 1988a: Brtnice a okolí od poloviny 13. století do válek husitských. In: Dějiny Brtnice a připojených obcí (Janák, J., ed.), 51–99. Brno.
- 1990: Vývoj osídlení Jihlavská do 13. století (Nástin), Vlastivědný sborník Vysočiny, Oddíl věd společenských VII, 129–141.
- 1997: Od připojení Moravy v rámci českého státu do válek husitských. In: Moravskobudějovicko – Jemnicko. Vlastivěda moravská (Nekuda, V., ed.), 151–238. Brno.
- 2002: Církevní instituce na Moravě a historické pozadí vzniku třebíčského kláštera. In: Ve stopách sv. Benedikta: sborník příspěvků z konference Středověké kláštery v zemích Koruny české konané ve dnech 24.–25. května 2001 v Třebíči (Jan, L.–Obšusta, P., edd.), 57–83. Brno: Matice moravská ve spolupráci se Západomoravským muzeem v Třebíči.
- 2007: Hrad Rokštejn. Dějiny, stavební vývoj a výsledky čtvrtstoletí archeologického výzkumu 1981–2006. Brtnice – Brno.
- 2009: Vývoj osídlení Jihlavská. In: Jihlava. Historie / kultura / lidé. Dějiny moravských měst (Pisková, R., ed.), 33–37. Jihlava.
- 2014: K počátkům Brtnice. Konfrontace písemných a archeologických pramenů, analýza půdorysu obce a jejího stavebního vývoje. In: Středověká Evropa v pohybu. K počtě Jana Klápště (Boháčová, I.–Sommer, P.–Bentz, E., edd.), 87–103. Praha.
- MĚŘÍNSKÝ, Z.–CHAROUZ, J. Z., 2009: Vznik Staré Jihlavy s kostelem sv. Jana Křtitele a zdejší markraběcí zboží. In: Jihlava. Historie / kultura / lidé. Dějiny moravských měst (Pisková, R., ed.), 38–45. Jihlava.
- MĚŘÍNSKÝ, Z.–PLAČEK, M., 1989: Rokštejn, středověký hrad na Jihlavsku (jeho dějiny, stavební vývoj a výsledky archeologického výzkumu 1981–1989). Brno – Brtnice.
- MĚŘÍNSKÝ, Z.–ZUMPFE, E., 2001: Der Bergbau und die Besiedlung des südwestlichen Mährens – Hornictví a osídlování jihozápadní Moravy, AH 26, 15–25.
- NAVRÁTIL V., 1986: Uspořádání sídla a pluziny – Pramen k dějinám osídlení úzce vymezeného regionu, HG 25, 53–96.
- 1986a: K povrchovému průzkumu zaniklých středověkých osad a jejich pluzin na jihozápadní Moravě, HG 25, 201–229.
- NEKUDA, V., 1961: Zaniklé vesnice na Moravě. Brno.
- RICHTER, V., 1952: Románská architektura na Moravě, ČSPS LX, 231–234.
- 1961: Přechnodní stavby v údolí Jihlávky, Vlastivědný sborník Vysočiny, Oddíl věd společenských IV, 23–37.

- ROBOTKA, M.–STRÁŽNICKÝ, J., 1967: Komplexní průzkum půd ČSSR. Průvodní zpráva k hospodářskému obvodu JZD „Rovnost“ se sídlem v Brtnici okres Jihlava, Brno. Dostupné z: <http://wakpp.vumop.cz/>.
- ROUS, P., 2004: Stříbrnorudné hornictví na Havlíčkobrodsku od 13. do 17. století, *Archeologia technica* 15, 49–58.
- SAMEK, B., 1994: Umělecké památky Moravy a Slezska. 1. svazek. A/I. Praha.
– 1999: Umělecké památky Moravy a Slezska. 2. svazek. J/N. Praha.
- SEDLÁČEK, A., 2003: Atlasy erbů a pečeti české a moravské středověké šlechty. Svazek 5. Atlas pečeti.
- VOHRYZEK, S., 2012: Střížovci v 2. polovině 14. století, *AVV* 3, 67–74.
– 2013: K počátkům působení pánů z Valdštejna na jihozápadní Moravě, *AVV* 4, 84–90.
– 2015: Dějiny panství Stonařov do roku 1530, *Vlastivědný sborník Vysočiny, Oddíl věd společenských* XIX, 36–67.
- VOKÁČ, M.–HOUZAR, S.–ŠKRDLA, P., 2007: Dolování zlata v širším okolí Hor u Předína na západní Moravě: dějiny výzkumů, historie dolování, topografie a archeologie lokalit a přehled geologických poměrů. In: *Stříbrná Jihlava. Studie k dějinám hornictví a důlních prací*, 26–55. Jihlava.
- VOKÁČ, M.–ZIMOLA, D., 2011: Archeologické výzkumy několika venkovských kostelů na Jihlavsku – Ländliche Sakralarchitektur in der Region Jihlava, *AH* 36, 431–453.
- ZAORALOVÁ, M., 1988: Od husitství k Bílé hoře (Brtnice v majetku Brtnických Valdštejnů). In: *Dějiny Brtnice a připojených obcí* (Janák, J., ed.), 101–132. Brno.

Zusammenfassung

Skizzierung des Wüstungsprozesses von Ansiedlungen im Mittelalter im Einzugsgebiet der Grundherrschaft Brtnice (Pirnitz) zum Jahr 1538

Um die Besiedelung der Grundherrschaft Brtnice (Pirnitz), dem die Grundherrschaft Rokštejn (Ruckstein) vorausging, in den im Urbarium zum Jahr 1538 angegebenen Grenzen (Mährisches Landesarchiv, Bestand G 10, Inv.-Nr. 638) zu rekonstruieren, ist die vorhergehende historische Entwicklung und die bis dato ermittelte Wirtschaftsstruktur der Siedlungen mit Dorfcharakter wichtig. Die Ausdehnung des Gebietes der Grundherrschaft Rokštejn stellt mehrere grundlegende Entwicklungsstadien dar (Abb. 6). Die Existenz der ursprünglichen Grundherrschaft mit seinem Zentrum in Střížov (Strieschow), von wo aus es zur Gründung der Burg Rokštejn gekommen war, wird anhand mehrerer Fakten rekonstruiert. Die im Dorf stehende Kirche St. Johannes der Täufer mit ihrem polygonalem Abschluss und dem Kirchenschiffaufbau bekennt sich bereits zur Mitte des 13. Jahrhunderts, ebenso auch die während Oberflächensammlungen entdeckte rädchenverzierte Keramik aus der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts von der Střížover Parzelle Nummer 236/16. Die Gesamtkonzeption des Chorraums der Kirche gehört dem Charakter der Gewölbe nach erst in das dritte Viertel des 14. Jahrhunderts. D. Líbal rechnet bereits in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts mit der Fertigstellung der Střížover Kirche, obgleich die Fenster den Charakter des 13. Jahrhunderts haben. Zahlungen für den Bau in Střížov sowie mit dem Zehnt in Komárovice (Komarowitz) erfolgte Transaktionen erlauben es, den Bau oder eher Umbau des Chorraums in die Zeit um das Jahr 1367 zu legen (Líbal 2001, 471; Richter 1952, 232; Vohryzek 2012, 70). Mit dem Bau einer Steinburg sind die Ruthensteins/Střížov in der untersuchten Region als einziges Adelsgeschlecht in repräsentativer Form einen Rang höher gerückt als der benachbarte Adel. Markgraf Heinrich war es, der den markgräflichen Erwerb der Burg Rokštejn mit ihrem Hinterland in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts in den Quellen einführte und auf den im Jahr 1366 erfolgten Kauf der Burg verwies (CDM IV, 323–325 Nr. 420; Vohryzek 2013, 68).

Die Oberflächenprospektion und die Vermessung der anthropogenen Relikte, die sich mit Siedlungswüstungen oder direkt mit speziellen Siedlungswüstungen wie es mittelalterliche Dörfer mit belegbarem ursprünglichen Namen sind, identifizieren lassen, zählen zu den grundlegenden und hauptsächlichen Quellen, um Erkenntnisse über die mittelalterliche Besiedelung in diesem Gebiet zu gewinnen. So wird ein einzigartiger Komplex an Fakten an einem Ort gebildet,

der nach dem Untergang von Ansiedlungen durch verschiedene natürliche und anthropogene Prozesse beeinflusst wurde, wie etwa durch Wiederaufforstung bei einem Eigentümerwechsel der Herrschaft, die den Aussagewert des Komplexes konservieren oder deutlich mindern können. In dem untersuchten Gebiet gibt es belegbare deutliche anthropogene Relikte, die Reste ursprünglicher Dorfsiedlungen mit einer landwirtschaftlich geprägten Wirtschaft darstellen. Die Fundstellen um die es sich handelt liegen heute in einem aufgeforsteten Raum wie etwa in den Wäldern Sokoličko, Lhotka (Wüstung Lhotka), Aleje (Wüstungen Stančice und Štřenčí) und Zákopy (Wüstung Jeníšov). Die Aufforstung ist auf historischen Karten belegt, und zwar auf der Müller'schen Karte von Mähren, auf den Karten der I. und II. militärischen Kartierung sowie auf Indikationsskizzen. Das aufgeforstete Gebiet wird auch von den Archivkarten der Waldreviere der jeweiligen Herrschaften Jihlava (Iglau) oder Brtnice dokumentiert und die Entwicklung wird auch durch die Ortsnamen verdeutlicht (Mährisches Landesarchiv, Bestand F 16, Karte 1033). Die Wälder Sokoličko, Lhotka und V Zákopech südöstlich von Opatov (Opatau) stellen Wirtschaftswälder ohne absichtliche Vorparzellierung dar wie etwa bei dem Wald Aleje, der in der Zeit zwischen 1815–1817 im Rahmen der Errichtung eines Jagdschlusses durch Fürst Eduard Collalto bedeutende Änderungen erlebte (Samek 1994, 262). Bei den nach der Schlacht am Weißen Berg erfolgten Konfiszierungen ging die Grundherrschaft Brtnice im Jahr 1623 in den Besitz der Familie Collalto über. Nach dem Dreißigjährigen Krieg kam es offenbar zu einer Aufforstung der genannten Reviere Sokoličko, Lhotka, Aleje und V Zákopech (Abb. 2).

Bei der Ermittlung des Wirtschaftspotenzials der Grundherrschaft sind wir vornehmlich auf schriftliche Quellen angewiesen, in denen vor allem der landwirtschaftliche Charakter der Besiedelung aufgeführt wird. Die Landwirtschaft machte sich an den Orten, die in den Dorf-wüstungen ursprünglich bestellt worden waren, bei der Umverteilung des Bodens an die Bewirtschafter der umliegenden Ansiedlungen auch weiterhin bemerkbar. Trotzdem tauchen in der Umgebung oder im direkten Umkreis des landwirtschaftlichen Hinterlandes der Siedlungswüstungen Belege für den Abbau von Edelmetallen auf (Abraumhalden, Pingen). Die historische Konstruktion der Besiedelung und die Wechsel der Eigentümer erlauben es, einen Einblick in den möglichen Komplex der ökonomischen Strukturen und deren Entwicklung bei den Siedlungswüstungen zu bekommen. Die Aufnahme einer Dorf-wüstung mit Flurland in den Kataster einer anderen Ansiedlung und die Absorption ihres wirtschaftlichen Hinterlandes (z.B. Jestřebí bei Brtnice) ist erst ab der Entstehung von Indikationsskizzen in den dreißiger Jahren des 19. Jahrhunderts im Anschluss daran dokumentiert, dass sich die Entwicklung der wirtschaftlichen Struktur der Herrschaft veränderte und Bereiche, die diesen Typ Agrarboden hatten, aufgeforstet wurden.

Über die Art und Weisen und die Ursachen des Untergangs einer dörflichen Besiedelung geben die schriftlichen Quellen keine Auskunft. Lediglich bei Orten mit zentraler Funktion wird die Art und Weise des Untergangs aufgeführt, beispielsweise durch einen militärischen Überfall wie im Falle von Štěměchy (Stiemich) um das Jahr 1409 oder 1468 (LCS II, 168 Nr. 674). In den historischen Analysen oder Interpretationen der archäologischen Situationen sind Untergänge mit der unruhigen Hussitenzeit bis einschließlich den böhmisch-ungarischen Kriegen verbunden. In diesem Zeitintervall müssen auch die militärischen Aktivitäten um Mitte des 15. Jahrhunderts berücksichtigt werden. Der aufgrund der Zitationsbücher bekannte Kleinkrieg des Adels stellte während des 15. Jahrhunderts eine ständige Bedrohung dar. Trotzdem können durch die historische Konstruktion mehrere Untergangshorizonte der Ansiedlungen festgelegt werden. Den ersten Horizont umfasst eine Aufstellung der den Klöstern in Třebíč (Trebitsch) und Louka (Klosterbruck) bei Znojmo (Znaim) im 12. Jahrhundert gestifteten Güter. In den dreißiger Jahren des 13. Jahrhunderts folgen dann Aufstellungen der Besitztümer verschiedener Eigentümer oder der Zehntdörfer der Kirchen in Přibyslavice (Pschibislawitz), Jihlava und Brtnice (zuletzt zusammenfassend Mazáčková 2012, 130–131, Tab. 13). Im Laufe des 12. und 13. Jahrhunderts entstand dort ein Siedlungsnetz, wovon ein Teil zum landwirtschaftlichen Charakter der jüngeren Besiedelung im 14. Jahrhundert keinen Bezug hat. Ab dem 14. Jahrhundert (1399, Lhotka) tauchen auf den Landtafeln Einträge von Siedlungswüstungen und deren Übertragung sowie

Kodifizierung als auf verschiedene Eigentümer übertragene Eigentumsgebietskomplexe auf. Dabei handelt es sich um gebietsmäßig ordentlich abgegrenztes wirtschaftliches Hinterland von – wenn auch untergegangenen – Dörfern, das nicht auf die umliegenden Ansiedlungen umverteilt und nicht zerstückelt wurde (siehe Dorfwüstung Ostejkovice), sondern durch seine Vermessung weitere Besitztransaktionen und eine anschließende landwirtschaftliche Nutzung ermöglicht wurde. In Landtafeln und Zitationsbüchern wird bei Ansiedlungen die Bezeichnung wüst – deserta – aufgeführt. Diese Praxis wurde auch in den im 16. Jahrhundert angelegten Urbarien der Grundherrschaft Brtnice übernommen, in denen nicht nur die Namen der Dörfer, sondern auch ihre ursprünglichen Abmessungen beibehalten wurden. Bei im Laufe des 13. Jahrhunderts untergegangenen Dörfern war es zu keiner solchen landschaftlichen und rechtlichen Verankerung gekommen. Deshalb kann man festhalten, dass es im Verlauf des 14. Jahrhunderts zu einer Stabilisierung der Abmessungen des wirtschaftlichen Hinterlandes der Dörfer gekommen ist. Die Eigentümer von wüsten Ansiedlungen disponieren auch weiterhin über das Hinterland und lassen es gegen feste Zahlungen in verschiedene Grundstücke bestellen oder unbestellten Bodens einschließlich Wald aufteilen. Die Pachthöhe für die Grundstücke schwankte jeweils. Die Verpachtung an die Bauern der umliegenden Ansiedlungen in der Herrschaft wurde auch auf Personen außerhalb der Grundherrschaft Brtnice ausgeweitet, diese stammten beispielsweise aus Stonařov (Stannern) oder Dlouhá Brtnice (Langpirnitz). Im Falle der Dorfwüstung Střeněi handelt es sich um Ansässige aus Jestřebí (Haslitz), Brtnice (Pirnitz), Kněžice (Knieschitz), Víska (Dörfel), Brtnička (Klaimpirnitz), Malá Brtnice (Klein Pirnitz), Dlouhá Brtnice (Langpirnitz) und Stonařov (Stannern); (Mährisches Landesarchiv, Bestand G 10, Inv.-Nr. 638, fol. 109–113).

Die Entwicklung einiger bereits im 13. Jahrhundert entstandener, benachbarter Herrschaften in der Umgebung der Herrschaft Rokštejn – und zwar der Herrschaften der Familien Marquart von Hrádek, der Herren von Herlitz (Heraltice), der Familie Ranožir und der Familie Hrutow von Knieschitz – zeigt auf, dass die Herrschaft im Verlauf des 15. bis zum Beginn des 16. Jahrhunderts langsam und systematisch in den Besitz der Familie Waldstein gelangte. Die Wirtschaft der Waldstein war bestrebt, ein kompaktes Gebiet mit Verwaltungszentrum zu schaffen. Sie konzentrierte sich auf Landwirtschaft und die systematische Umverteilung der Gebiete von Dorfwüstungen für eine landwirtschaftliche Tätigkeit, ebenso wie auf die Anlage von Teichen zur Fischzucht. Der in den jüngeren schriftlichen Quellen als wüst erfasste Untergang von Standorten konzentriert sich in die Zeit nach Mitte des 15. Jahrhunderts und ferner zum Ende des 15. Jahrhunderts. Die Umverteilung des ursprünglichen landwirtschaftlichen Hinterlandes dieser Siedlungswüstungen hielt ab dieser Zeit bis zum Jahr 1623 an, als die Herrschaft Pirnitz ihren Besitzer wechselte.

Mgr. Jana **Mazáčková**, Ústav archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Joštova 13, 662 43 Brno, Česká republika, jkrejsov@phil.muni.cz

